

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
KATOLICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA
Katedra pastorálních oborů a právních věd

Lenka Záborská

Fenomén ticha v liturgickom priestore

Bakalárska práca

Vedúci práce: Thlic. Jan Kotas
Praha 2012

Vyhlásenie:

1. Vyhlasujem, že som predkladanú prácu spracovala samostatne a použila som len uvedené pramene a literatúru.
2. Prehlasujem, že práca nebola využitá k získaniu iného titulu.
3. Súhlasím s tým, aby bola práca sprístupnená pre štúdijné a výzkumné účely.

Bibliografická citácia:

Ticho ako fenomén liturgického priestoru [rukopis]: Bakalárska práca / Lenka Záborská; vedúci práce: ThLic. Jan Kotas, Praha, 2012. 63s.

Anotácia.

Témou práce je fenomén ticha v liturgii a jej priestore. V prvej časti práce skúmam význam tohoto pojmu v kresťanstve, v Písme a kresťanskej tradícii, prevažne západnej, od apoštolských otcov až po koniec obdobia patristiky. Napokon skúmam miesto a zmysel ticha konkrétne v katolíckej liturgii západného obradu.

V ďalšej časti sa venujem vzájomnému vzťahu medzi liturgiou a priestorom. Pochopenie tohto vzťahu umožňuje prepojenie dvoch východiskových perspektív tejto práce - teologického ponímania ticha na strane jednej a ponímania ticha v teórii a praxi architektúry na strane druhej.

Ďalej skúmam, ako uchopujú pojem ticha významní súdobí architekti, ktorý sa tejto témy dotýkajú vo svojej tvorbe i v teoretických úvahách. Mojou snahou je pochopiť, kde sa dve východiskové perspektívy stretávajú, a tým konkretizovať špecifický význam ticha vzťahnutý práve k priestoru určenému pre bohoslužbu.

V záverečnej časti práce na konkrétnych významných realizovaných sakrálnej stavbách 20. a 21. storočia skúmam a dokladám, ako je možné vteliť ticho ako kvalitu do architektonickej tvorby liturgického priestoru pomocou architektúre vlastných výrazových prostriedkov.

Kľúčové slová

ticho, liturgia, liturgický priestor, architektúra, kostol

Počet znakov (vrátane medzier): 87 790

Bibliographic Citation:

The Phenomenon of Silence in Liturgical Space. [manuscript]: Bachelor Thesis / Lenka Zábovská; supervisor: ThLic. Jan Kotas, Praha, 2012. 63p.

Abstract

My work is focused on silence as a specific phenomenon of liturgy and liturgical space. The first part of the theses is concentrated on the significance of this term in Christianity: in the Bible and Christian Tradition from Apostolic Fathers up to the end of Patristic Era. Then I analyse the significance of silence within the Catholic Liturgy of Western Rite.

In the second part of the theses I analyse the relationship between the Liturgy and the liturgical space, the understanding of this relationship helps us to connect two basic perspectives of this work: the theological apprehending of the term on the one hand, and the apprehending of silence in the architecture theory and praxis on the other hand.

Consequently, I analyse, how the term „silence“ is understood by contemporary architects dealing with this issue in their work and theoretical essays. I quest for the horizon where these two basic perspectives meet on, and then try to concretize a specific significance of the term related to the liturgical space.

Finally, I analyse selected churches built in the 20th and 21st century in order to illustrate how the quality of silence can be embodied in the architecture of liturgical space by the means of architectural expression.

Keywords

silence, liturgy, liturgical space, architecture, church

Pod'akovanie

Ďakujem svojmu vedúcemu práce ThLic. Janovi Kotasovi za odbornú podporu a trpezlivosť. Prof. Lenke Karfíkovej, Thd., doc. ThDr. Václavovi Venturovi, ThD. a doc. ThLic. Mgr. Karlovi Sládkovi, Thd. ďakujem za ich profesionálne rady, a nášmu Pánovi za milosť, ktorou ma pri písaní tejto práce sprévodzal.

Obsah

Úvod.....	1
1. Ticho v kresťanskej viere a kulte.....	3
1.1. Biblický pojem ticha.....	3
1.2. Spisy apoštolských otcov.....	5
1.3. Púštni otcovia a ranné mníšstvo.....	6
1.4. Patristika.....	7
1.5. Ticho ako vyjadrenie života Trojice.....	9
1.6. Ticho v liturgii.....	11
1.7. Zhrnutie - význam ticha v kresťanskom kulte.....	16
2. Liturgia a jej priestor.....	17
2.1. Liturgický priestor ako súčasť liturgických znamení.....	17
2.2. Liturgický priestor ako symbol prebývania Boha v človeku a medzi ľuďmi.....	18
2.3. Kostol ako vyjadrenie našej odpovede na Božie zjavenie.....	19
2.3. Dve úlohy sakrálneho priestoru.....	20
3. Ticho priestoru v teoretických textoch architektúry.....	23
3.1. „Nemerateľné“ u Louisa Kahna.....	23
3.2. Existenciálna úloha architektúry v úvahách Juhani Pallasmaa a Stevena Holla.....	24
3.3. Ticho v umení minimalizmu u Johna Pawsona.....	27
3.4. Ticho priestoru u Petera Zumthora.....	28
3.5. Zhrnutie- ticho ako kvalita priestoru a jej paralely v teológii a liturgii.....	29
4. Jazyk ticha v architektúre liturgického priestoru.....	33
4.1. Vzťah liturgického priestoru k širšiemu okoliu.....	33
4.2. Artikulácia prechodu medzi profánnym a sakrálnym.....	34
4.3. Redukcia a obmedzenie ako tvorivý princíp.....	35
4.4. Ticho a svetlo.....	39
Záver.....	45
Zoznam použitých skratiek:.....	47
Zoznam literatúry:.....	49
Obrazová príloha:.....	53

Úvod

Súčasnú „volanie po tichu“ je znamením našej doby. Ticho vždy bolo a je súčasťou autentického kresťanského života a kresťanského kultu. Je vodou z čistého prameňa, z ktorého máme sami čerpať, a ktorý môžeme ako cirkev ponúknuť smädnému a uponáhľanému svetu. Ako architekt si všímam prevažujúcu nevalnú úroveň súdobých stavieb kostolov. Uvedomila som si, že tie kostoly, ktoré sa vymykajú z priemeru, a je možné ich hodnotiť ako skutočne vydarené, majú určité kvality, ktoré by sa dali zhrnúť pod vyjadrenie: nechýba im ticho.

Mojim cieľom je pochopiť, ako a nakoľko je možno pretlmočiť kresťanský obsah pojmu ticha konkrétnymi výrazovými prostriedkami do liturgického priestoru tak, aby ticho vyjadroval, stelesňoval, uchovával, vytváral a vovádzal nás do neho, a tým sa stal veľkým požehnaním pre cirkvev i mlčanlivým, no presvedčivým svedectvom pre nekresťanov.

Vychádzam teda z dvoch pohľadov na ticho: z pohľadu kresťanskej viery, jej tradície i priamo jej bohoslužobného kultu, a z pohľadu tých, ktorí sú k tvorbe liturgického priestoru povolani – architektov. Hľadám styčné body a syntézu medzi týmito dvomi pohľadmi. Pýtam sa, kde sa „ticho teológie“ pretína s „tichom architektúry“. Je totiž pochopiteľné, že v teológii je pojem uchopovaný inak než v teoretických textoch tvorcov architektúry. Verím však, že v hĺbke sa tieto pohľady stretávajú, a ich bližšie skúmanie mi umožní pochopiť, ako je možné vteliť niečo z tajomstiev viery do architektúry liturgického priestoru. A teda – v konečnom dôsledku – ako vytvárať lepšie kostoly. Veď ak sa ticho hlboko prežívanej liturgie stretne s pôsobením ticha sakrálneho priestoru, v ktorom sa odohráva, umocňuje sa vnímanie Slova, ktoré k nám vstupuje cez hranice priestoru a času a bytostná skúsenosť spoločenstva s Trojjediným zasahuje zhromaždenie i jednotlivca.

Vzhľadom na obmedzený rozsah práce a šírku problematiky, sústreďujem svoju pozornosť na liturgický priestor katolíckej cirkvi západného obradu, s ktorého požiadavkami som dobre oboznámená a mám ho ako kresťan dôverne „zažitý“. Iným typom kostolov sa venujem len okrajovo, a to len na koľko ich považujem za významné inšpiračné zdroje i pre katolícke kostoly.

1. Ticho v kresťanskej viere a kulte

1.1. Biblický pojem ticha

V Písme nachádzame mnoho druhov „ticha.“¹ Ticho smrti, prvého chaosu, noci, atď. Časté pojmy sú: mlčanie, nemota, stíchnutie. Ticho v Písme nemá len význam negácie, má i pozitívny zmysel, je prostriedkom komunikácie, či poukazuje na prítomnosť Boha.

a) Ticho a mlčanie je v Písme často reakciou na zjavenie Boha, či výrazom očakávania jeho zjavenia a súdu. Hospodin sa ukazuje ako niekto „celkom iný“, je nad všetkými pohanskými bohmi.. On je nezobraziteľný, presahujúci možnosti reči. Mlčanie je adekvátnou odpoveďou na dotyk jeho moci a veľkosti. Radikálna inakosť Nevýslovného sa ukazuje vo chvíli, keď zvedavý Pompeius vchádza do Veľsvätyne a nachádza ju prázdnu.²

Jedným z výrazov v tomto význame je sloveso stíchnuť, zatíchnuť, *š-k-t*, v gréčtine *esychnazein*. Človek i celá zem tíchne pred Hospodinom. „*Z neba si vyniesol rozsudok; zem sa zatriasla a zatíchla, keď povstal Boh a súdil, aby zachránil všetkých tichých na zemi.*“ (Ž 76,9). Stíchnutie pred Hospodinom, *hésychia*, sa neskôr stáva životným programom mníchov.

Hebrejské *khas* je výzvou *mlč!* pred Hospodinom: „*Ticho pred tvárou Pána, Jahveho! Ved' blízko je Pánov deň; áno, Pán usporiadal obeť, zasvätil svojich povolaných.*“ (Sof 1,7). Podobne: „*Pán však je vo svojom svätom chráme, nech pred ním zamĺkne celá zem!*“ (Hab 2,20).

V Novom Zákone možno nájsť tento význam napr. v momente Kristovho premenenia: „*A z oblaku zaznel hlas: , Toto je môj vyvolený Syn, počúvajte ho!*“ A kým hlas doznel, ostal Ježiš sám. Oni zmlkli a v tých dňoch nehovorili nikomu o tom, čo videli.“ (Lk 9,35-36). V Jánovej apokalypse sa objavuje ticho ako napäté očakávanie Božieho zjavenia a súdu: „*A keď baránok rozlomil siedmu pečať, nastalo v nebi asi pol hodiny ticho.*“ (Zjv 8,1). Paralelu k tejto chvíli možno vidieť v momente nemého úžasu po premenení v liturgii.

b) Mlčanie ľudí znamená i pripravenosť k načúvaniu. Antonio Donghi hovorí o očakávaní ako momente, z ktorého sa rodí ticho. Je to postoj Ježišových učeníkov v nazaretskej synagóge.³ „*Potom knihu zvinul, vrátil ju sluhovi a sadol si. Oči všetkých v synagóge sa upreli na neho.*“ (Lk 4,20).

Aj Izaiáš vzťahuje ticho k očakávaniu: „*Dobrý je Pán k tým, čo dúfajú v neho, k duši, ktorá ho hľadá. Dobré je ticho čakať Pánovo spasenie.*“ (Iz 47, 25-26).

Sám Pán vovádza dušu do ticha, aby ju pripravil pre seba a prehovoril k nej.⁴

1 Napr. *damam*, *khas* vo význame *mlč!*, *kharesh*, *khashah*; grécky: *sigé*, *siópaó*, a pod.

Porovnaj: SAKENFELD, Katharine Doob. *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*. 5.zv. Nashville: Abingdon Press, 2006, heslo: *silence*.

2 *Pompeius* (2.5.2012) [2012-06-26] <<http://cs.wikipedia.org/wiki/Pompeius>> Flavius popisuje prázdnu svätyňu vo svojom spise Židovská vojna.

3 Porovnaj: DONGHI, Antonio. *Gesta a slova. Úvod do symbolické mluvy liturgie*. 1.vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 1995, s. 30.

4 „*Preto ju vyvábim, zavediem ju na púšť a prehovorím k jej srdcu.*“ Oz 2,16.

c) Tichosť a mlčanie je aj pritakaním Božej vôle. Príkladom par excellence je mlčanie Krista-Baránka, trpiaceho služobníka JHWH. „*Obetoval sa, pretože sám chcel, a neotvoril ústa; ako baránka viedli ho na zabitie a ako ovcu, čo onemie pred svojím strihačom.*“ (Iz 53,7). Kristus pritakáva Otcovej vôli v dlhých hodinách modlitieb osamote, napokon mlčí pred Pilátovým súdom. Tichosť je vlastnosťou mesiášskeho kráľa už podľa Starého Zákona.⁵ Prídavné meno *ánáv* sa prekladá ako tichý, ale i chudobný, ponížený či sklúčený.⁶ Kristus sám o sebe hovorí ako o tom, ktorý je *tichý a pokorný srdcom* (Mt 11,29), a v reči na vrchu nám tichosť srdca ukazuje ako ideál: „*Blahoslavení tichí, lebo oni budú dedičmi zeme.*“⁷(Mt 5,5). V Novom Zákone je tichosť, dobrotá ovocím Ducha, je prejavom vnútornej miernosti (*praytés*). Tichí sa nebúria, všetko prijímajú ako prejav Božej vôle.

d) Nemožno obísť ani morálny rozmer mlčania ako boja proti neresti. V Písme nájdeme mnoho výstrah vzťahujúcich sa na používanie jazyka, ktorý je často nástrojom hriechu. Nebezpečenstvom nadmerného rozprávania je posudzovanie druhých, strata vnútornej bdelosti, zvedavosť, či túžba po sláve. Kniha prísloví hovorí: „*Tam kde je veľa rečí, nechýba hriech.*“ (Pr 10,19). Naproti tomu vyzýva kniha Sirachovcova: „*V tichosti vypočuj slovo, aby si mu rozumel, a s rozvahou prednes správnu odpoveď!*“ (Sir 5,9-15). V Novom zákone sám Pán odsudzuje zlé slová, ktoré vychádzajú zo srdca človeka.⁸ Tretia kapitola Jakubovho listu výslovne rieši tému skrotienia jazyka.

e) Ticho je znamením Božej prítomnosti, ako to vidíme u proroka Eliáša. Eliáš v boji o svoj život uteká pred Jezabel až na púšť. Božie mlčanie vedie Eliáša k strate dôvery, sklamaniu, k výčitke voči tomu, čo dopúšťa. Pán ho vyvádza na vrch Horeb, teda na to isté miesto, kde sa zjavil Mojžišovi, a vyzýva ho vyjsť z jaskyne, do ktorej sa schoval, pričom ho najskôr oslovuje jednoduchou otázkou: „*Čo tu robíš, Eliáš?*“ (1 Kr 18,9c).

„*Vyjdí a postav sa na vrchu pred Pána!* Práve prechádzal Pán. Pred Pánom išiel vietor, veľký a prudký, ktorý trhá vrchy a láme skaly. Ale Pán nebol vo vetre. Po vetre zemetrasenie, ale Pán nebol v zemetrasení. Po zemetrasení oheň, ale Pán nebol v ohni. A po ohni tichý, lahodný šum. Keď to Eliáš počul, zahalil si tvár plášťom, vyšiel a zastal pri vchode do jaskyne.“ (1 Kr 18,11b13a)

Božie zjavenie v tichom vánku nasleduje po Božom oslovení, tieto dva spôsoby sa v udalosti dopĺňajú. Nečakaným spôsobom zjavenia v tichu Boh zároveň potvrdzuje svoju prítomnosť vo všetkých udalostiach – nič sa mu nevymkne z rúk, ani vtedy, keď sa zdá, že mlčí. Vyústením teofanie je potvrdenie Eliášovho poslania.⁹ Echo tejto chvíle nachádzame v Kristovom premenení na vrchu Tábor, kde sa stretávajú všetci traja – Mojžiš, Eliáš a Kristus.¹⁰ Božiu prítomnosť tu zjavuje žiarivá beloba Kristových šiat, jas jeho tváre a zahaľujúci oblak. Podobne ako u Mojžiša i Eliáša, vyústením je potvrdenie Kristovho poslania.

5 Napr.: „*Plesaj hlasno, dcéra Siona, jasaj, dcéra Jeruzalema, hľa, tvoj kráľ prichádza, spravodlivý je a prináša spásu, ponížený je a nesie sa na oslovi.*“ Zach 9,9.

6 BIČ, Miloš - SOUČEK, J.B. *Biblická konkordance*. 3.zv. 1.vydanie. Praha: Kalich, 1967, heslo: *tichý*

7 Mt 5,5 ako paralela k Ž 37,11. V tomto význame tiež: Ž 34,3; Iz 29,19; Iz 61,1; Am 2,7; Sof 2,3.

8 Mt 15,19; Mt 5,22.

9 Porovnaj napr. Lektio divina k tejto téme: *Eliáš, prorok ako oheň* (1 Kr 19,118) (12.8.2011)[2012-06-20]. < <http://abu-bratislava.sk/portal/node/379> >.

10 Lk 9,2836; Mt 17,113; Mt 9,28.

f) Ticho býva tiež spojené s konkrétnym prejavom Božej moci a pôsobením Ducha. Kristus je v Novom Zákone ako ten, kto má moc utíšiť všetky živly a každú búрку: „*Pristúpili k nemu a zobudili ho slovami: ‚Učiteľ, učiteľ, hynieme!‘ On vstal, pohrozil vetru a rozbúrenej vode i upokojili sa a nastalo ticho.*“ (Lk 8,24). Pôsobenie Ducha svätého, Božej moci, sa často spája s tichom v momentoch uzdravenia, premenenia, či posvätenia.

g) V Kristovom ľudskom príbehu je vrcholným momentom „ticha“ mlčanie Otca v momente ukrižovania. Toto mlčanie symbolizuje i „*tma, ktorá nastala po celej zemi.*“¹¹ Tma sa v Písme objavuje ako symbol Božieho mlčania, jeho „neprítomnosti“ lebo: „*Boh je svetlo a nie je v ňom žiadna tma.*“ (1 Jn,15). Táto neprítomnosť je však iba zdanlivá. Bohu je i tma ako svetlo, on i noc premení na deň: „*pre teba ani tmy tmavé nebudú a noc sa rozjasní ako deň. Tebe je tma ako svetlo.*“ (Ž ,139,12). Tma je zároveň obrazom hriechu a stavu hriešnika, ktorý sám činí Boha „neprítomného“ vo svojom živote. Preto je tma súčasťou obrazov o Božom hneve a súde, ktorý je zjavením pravdy o človeku.¹² Momentom pravdy o stave ľudstva je i Kristovo ukrižovanie.

Mlčaniu Otca pri ukrižovaní sa budem venovať podrobnejšie pri skúmaní významu významu ticha a mlčania vo vnútrotrinitárnych vzťahoch.

f) Napokon nemožno opomenúť, že mlčanie Boha je i prejavom jeho trpezlivosti, časom milosti pred Hospodinovým súdom: „*Bol som ticho od pradávna, mlčal som, premáhal som sa. Ako tá, čo rodí, budem kričať, dychčať a chrčať zároveň.*“ (Iz 42,14-15).

1.2. Spisy apoštolských otcov

Apoštolskí otcovia sa vracajú k témam z Písma. Didaché pripomína evanjeliovú tichosť srdca¹³, Klement nám znovu pripomína Krista ako baránka, ktorý onemel¹⁴. Viackrát tiež zdôrazňuje miernosť jazyka a potrebu mlčania.¹⁵

Ignác Antiochijský v liste Efezanom píše:

„*Lepší je mlčať a byť, než hovoriť a nebyť. Dobré je učiť, keď ten, kto učí, také činí. Neboť jeden je učiteľ, ktorý ,rekl a stalo se‘, a i čo učinil mlčky, je hodno Otce. Kdo má slovo Ježíšovo, dokáže pravdivě slyšet i jeho mlčení, aby byl dokonalý, aby tím, co říká, jednal, a tím, co neříká, byl poznáván. Pánu není nic skryto, ale i naše tajnosti jsou mu blízky*“¹⁶

Božie Tajomstvo sa totiž deje v tichu:

„*A vládci tohto věku zůstalo skryto Mariino panenství a její porod a stejně i smrt Páně. Tři vyhlášená tajemství, která se udála v tichosti Boží.*“¹⁷

11 Mt 27,45; Mk 15,33; Lk 23,44.

12 Napr. „*A či sa obráti nahor, či sa pozrie na zem: hľa úzkosť a tma a hrôzyplné temno.*“ Iz 8,21-22.

13 *Didaché* 3,7 In *Spisy apoštolských otců*. 3 vydanie. Praha: Kalich, 2004, s.15.

14 *První list Klementův* 16,7, In *Spisy apoštolských otců*, s.86.

15 Porovnaj napr: *První list Klementův* 21,7, In *Spisy apoštolských otců*, s.75.

16 *List Ignáca Antiochijského Efezským* 15,1-3, In *Spisy apoštolských otců*, s.149.

17 *List Ignáca Antiochijského Efezským* 19,1, In *Spisy apoštolských otců*, s.150.

Ignác spája konanie eucharistie so vzrastom pokoja:

„Snažte se tedy častěji scházet ke vzdávání díky (k eucharistii) a k jeho slávě. Neboť když se budete často shromažďovat, zrouťí se moc satanova a jednota vaší víry zlomí jeho hrozbu. Není nad pokoj, jenž ruší všechen boj nebešťanů i pozemšťanů.“¹⁸

1.3. Púštni otcovia a ranné mníšstvo

„Ó tichosti, která ve dne v noci očekáváš Krista s lampou stále hořící – s touhou po něm neustále zpíváš: ‚Mé srdce je připraveno, Bože, mé srdce je připraveno.‘“¹⁹

„Jeden bratr se zeptal abba Izaiáše: Jak má člověk žít v tichosti ve své kelle? Stařec odpověděl: Žít v tichosti v kelle znamená vystavit se Boží přítomnosti a připravit své schopnosti, aby odolaly každé rozptylující myšlence zasévané nepřitelem. V tom totiž spočívá útěk ze světa.“²⁰

První mníši, eremiti a anachoréti, podobne ako Mojžiš či Eliáš odchádzajú do púšte, aby utiekli pred svetom a jeho pokušeniami a načúvali Hospodinovi. Za otca hésychizmu je považovaný mních Arsenius²¹. Mlčanie bolo pre mníchov prirodzeným predpokladom ustavičnej modlitby.²² Hésychia pre mníchov samozrejme znamenala tiež eremiu – život v samote. Mníši postupne vrastajú do ticha skrze vonkajšie mlčanie, cez vnútorné mlčanie, až po mlčanie mystické.

„Hésychasté zvláště zachovávali toto vnitřní mlčení, které je amerimnia, bezstarostnost. Tato se snaží vyvarovat rozmluvy, syndyasmos, se špatnými myšlenkami, které přicházejí jako našeptávání. Tato metoda vede nakonec k vyloučení myšlenek, které je vrcholem mystického mlčení, a které nachází vysvětlení spíše ve zvláštním Božím vyzvání, než v nějaké mimořádné touze po pokoji. Duše v tomto mlčení přitakává Boží vůli. Takové bylo Kristovo mlčení v době jeho skrytého života a především v jeho umučení“²³

U mnícha Evagria nachádzame rozpracovaný pojem *apatheia*,²⁴ ktorý používali stoici a do kresťanskej spirituality ho uviedli už Klement Alexandrijský a po ňom Origenes. Znamená umlčanie vášni a slobodu od nich, ktorá je nutnou podmienkou poznania Boha a rozvinutia lásky. *Apatheia* znamená zdravie rozumovej, vášnivej a žiadostivej stránky

18 List Ignáca Antiochijského Efezským 13,1-2, In *Spisy apoštolských otců*, s.148

19 *Apothegmata II.; výroky a příběhy pouštních otců*. 1.vydanie. Praha: Benediktinské arcidiocésní ústředí svatého Vojtěcha a Markéty, 2005.

20 *Apothegmata II*, s. 47.

21 „Když už Arsenios odešel žít v samotě, zase se modlil o stejnou věc. I zaslechl hlas, jak mu říká: ‚Arsenie, snaž se vzdalovat světu, mlčet a žít v tichosti. To jsou totiž kořeny bezhříšnosti.‘“

Tamtiež.

22 ŠPIDLÍK, Tomáš: *Spiritualita křesťanského východu: mnišství*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2004, s. 169-170.

23 Tamtiež, s. 174. Ďalej na tejto strane dodáva: „Člověk si na jednu stranu sice uvědomuje, že žádné slovo ani žádný pojem nemohou Boha vyjádřit, ale na druhé straně věří, že, že zjevující Duch osvítí duši způsobem, který bude přesahovat omezené lidské prostředky, a modlitba se tak stane „čistou“ v plném smyslu tohto slova... Tyto blažené stavy nejlépe popisuje Izák z Ninive: ‚Jestliže se ti slova v ústech náhle zastaví, jestliže je tvá duše donucena mlčet a tento jev se často opakuje, věz, že vstupuješ do hésychie, a že tento prostý počátek bude vzrůstat.‘“

24 Evagrius rozpracoval tento pojem vo svojom traktáte *Praktiké*.

duše a umožňuje rozumu venovať sa svojej prirodzenej funkcii, poznaniu a kontemplácii. Sústreďenie a absencia predstáv v modlitbe sú jedným z jej príznakov.²⁵

Na západe mala obrovský význam pre rozvoj mníšskej praxe Benediktova regula. O Svätom Benediktovi písal svätý Gregor, že mal „charizmu ticha“. Benedikt vyzýval „*al omni tempore silentium studere*“²⁶. Ticho je podstatné nielen kvôli vystríhaniu sa hriechu ale i preto, aby mníši mohli dosiahnuť úplnú identifikáciu s Kristom.

1.4. Patristika

V tejto časti sa budem venovať východným i západným otcov. V dielach otcov nachádzame morálne, asketické a predovšetkým mystické ponímanie pojmu. Zaujímá nás najmä línia apofatickej teológie, ktorá v kresťanstve nadväzuje na antických platonikov.²⁷ Na východe Klement Alexandrijský²⁸ a Pseudodionýzios²⁹ zdôrazňujú mystický význam ticha – ľudský rozum musí utíchnuť, aby bolo možné poznať Boha skrze milosť osvetľujúcu ducha. Základný apofatický motív kresťanských platonikov – nemožnosť výpovede o Bohu – je však v silnom napätí s faktom Vtelenia. Klement interpretuje Vtelenie ako prelomenie Božieho mlčania, ktoré reprezentuje Zachariášova nemota. Ako však možno hovoriť o nevýslovnosti Boha potom, čo sa „vyslovil“ v plnosti v mužovi z Nazareta? Myšlienka Vtelenia a Zjavenia spolu ťažko koexistujú. Klement chápe Boha Otca ako ticho v pozadí Božieho Logu³⁰

25 Porovnaj: VENTURA, Václav. *Spiritualita kresťanského mništví*. 1.zv.. Praha: Benediktínské arciepoľstvo svätého Vojtěcha a sväte Barbory v Břevnově, 2006, s. 165-166

26 *Sancti Benedicti Regula*. čl. 62. (19.06.2012) [2007 07 16]
<<http://www.intratext.com/X/LAT0011.HTM>>.

27 Základy metódy *via negativa* položil Aristoteles negáciou pojmov materiálneho sveta v snahe zachytiť transcendentné entity. Medzi kresťanskými mysliteľmi bol apologeta Justín prvý, ktorý tvrdil, že o Bohu možno hovoriť len v negatívnych termínoch.

Porovnaj: MORTLEY, Raoul. *From word to silence. 2. The Way of Negation, Christian and Greek*. Bonn: Hanstien, 1986, 2.kap., s. 33-44.

28 Klement zdôrazňuje úlohu ticha v procese poznávania Boha: „*Clement... stresses the silence as having great value in the knowing process. God is to be worshipped in wonder and silence. (Stromata VII.1.23.) Clement advocates a sort of speechless mental contemplation, and the use of language is seen as a comitment to the senses. The „mind pure“ functions without such props, and therefore without being diverted to the sensible world. (Strom. V.11.67.3), and it is probable that here too Clement is treating the mind as bearing an immediate link with reality, of a kind that language lacks. Accordingly prayer, as a form of communion with the highest reality, must take place in silence: „we speak in silence“ (Strom. VII.7.40.1 ff.)*“

MORTLEY, Raoul. *From word to silence. 2.*, s. 36.

29 Od Pseudodionýzia Aeropagitu pochádza rozdelenie teológie na katafatickú apofatickú.

30 „*It is the father of all things, the Middle Platonic One which lies beyond the realm of language: τό ἐπέκεινα αἰτίων (Strom. VII.1.2.3 ff). Language would appear to be operative up to the level of Son, but not beyond- This is a characteristic theme of Middle Platonism, carried over into the Father/Son relationship of Christian theology. Since Jesus was part of the sensible world, language could be applied to him and used by him: this indeed was the whole point of the incarnation, to give language at least some limited field of applicability. It offered a launching pad for language and the experience of the senses. Yet beyond the Son there is silence, and this may reflect ideas about naming, as discussed in relation to Justin...The younger entity, the begotten entity, can receive*

Origenes na rozdiel od Klementa nepoužíva metódu *via negativa*, hoci nepopiera určitú úlohu rozumu na ceste k poznaniu Boha. Našu epistemologickú neschopnosť však môže prelomiť len zvláštny Boží zásah. Napriek tomu, že Boh sa vyslovil v Kristovi, v Zjavení a Písme vidí mnoho záhadného, nevysloveného, napr. Pavlovo mlčanie o skúsenosti z tretieho neba. Cestou k poznaniu Boha je kontemplácia.³¹

Napätie medzi Kristom-Slovom a absolútnou transcendenciou Boha Otca sa odráža v samom jazyku. Potrebujeme slová, aby sme poznávali Boha, aby sme vôbec o ňom diskutovali, ale slová ho nikdy nemôžu vyjadriť. Jazyk je tak paralelou komplementarity medzi Božím slovom a Božím tichom. Slová patria do zmyslového sveta. Odkazujú však sami nad seba. Sú symbolom reality, ktorej sa nemôžu plne zmocniť. „*Ak poznáte mňa, budete poznať aj môjho Otca*“ (Jn 14,7), vraví Kristus. Až v osobe Krista sa Boh stáva pomenovateľným, a teda v istom zmysle „disponovateľným“. Menom Otca je „Syn“, hoci o jeho podstate stále nemôžeme nič vysloviť.

Zdôraznenie jednej podstaty (*úsia*) Otca a Syna v boji proti arianizmu pri formulácii Nicejsko-carhradského vyznania viery kapadóckymi otcami, znamenalo rozšírenie negatívnych výpovedí na všetky osoby Trojice, ako to vidíme napr. u *Bazila Veľkého*.³²

Najnadanejší z kapadóckych otcov, Gregor z Nyssy, vniesol do uvažovania o Trojici aspekt času, v čom je predchodcom Augustína. Čas a priestor sú podmienky stvoreného sveta, Boh sám je bezčasý a tým nezmerateľný. (Ani plodenie Syna Otcom nevyjadruje časovú následnosť). Božské nazýva *neobmedzené* (τό άόριστον), a inšpirovaný veršom z Kazateľa³³: „*Svoj čas má odmlčať sa, svoj čas má prehovoriť*“, vzťahuje nutnosť mlčania k nemožnosti výpovede o Božej podstate.³⁴ Hovorí o „*tichej chvále Boha*“³⁵ a „*nevýslovnom údive*“, ktorý jedine je adekvátnou vzhľadom k jeho nekonečnosti.“³⁶ Naša reč má limity, a je viazaná na čas.

Prvky apofatickej teológie nachádzame i u ďalších východných otcov, *Atanáša* či *Jána Zlatústeho*. Ján venoval problematike nepoznatelnosti Boha svojich 12 homílii.³⁷

a name from prior beings, but the primal and originating cause has no name, and came into being for this purpose, though the giver of the name must himself remain unnamed“

MORTLEY, Raoul. *From word to silence*. 2., s. 37.

31 Porovnaj: MORTLEY, Raoul. *From word to silence*. 2., s. 63-85.

32 Porovnaj napr. v: BAZIL VEĽKÝ. *Listy II. (R.375-378). Hexaémeron*. Prešov: Petra, 2002.

33 Kaz 3,7.

34 Porovnaj: KARFÍKOVÁ, Lenka. *Řehoř z Nyssy. Boží a lidská nekonečnost*. 1. vydanie. Praha: Oikomenh, 1999, s. 101. Jeho epistemologická skepsa je radikálna: „*Vždyť stvoření nepoznalo ještě ani samo sebe, nepochopilo, co je podstatou duše a co přirozeností těla, [neví] odkud pochází to, co je, jak jedno vzniká z druhého, jak nejsoucí obdrželo bytí, jak jsoucí propadá nicotě, co je soulad protikladů v kosmu. Jestliže stvoření nezná ani samo sebe, jak by mohlo vysvětlit něco, co ho přesahuje?*“ Tamtiež, s. 106.

35 Sv. Gregor Naziánsky nazýva zas chválu Boha „*dcérou ticha*“. Ticho je zdrojom pokroku v Božom živote.

Porovnaj: ANCILLI, Ermanno. *Dizionario enciclopedico di spiritualità*. 3. zv. 3. vydanie. Roma: Città Nuova, 1995, heslo: *silenzio*

36 Porovnaj: KARFÍKOVÁ, Lenka. *Řehoř z Nyssy*, s. 91

37 Názov spisu je *De incomprehensibili Dei natura* (O nepochopiteľnosti podstaty Boha).

Medzi latinskými otcami sa dotýkajú tejto témy napr. *Ambróz, Gregor Veľký, či Augustín*. Augustín chápe Trojicu v analógii s tromi mohutnosťami duše, ktoré pracujú v jednote: pamäťou, rozumom a vôľou. V ceste k naplneniu túžby po pravde sa pamäť rozpomína na to, čo už bolo do nej kedysi vložené.³⁸ Nemilujeme nič, čo je úplne neznáme. Mysli je prirodzená túžba poznať.³⁹ Postupujeme od znaku (*sygnum*) k znaku, poznávame v čase, krok za krokom. Naproti tomu *Božské* je bezprostredné, bezčasé, celostné. Zostúpenie Logu do tela je analogické zostúpeniu slova z mysle do reči. Ide o zostup z čistej a vyššej formy do materiálnej. Pri zostupe sa však ten vyšší princíp neumenšuje, ostáva celý, aj keď sa zhmotňuje. Tým Augustín zároveň obhaja jazyk. Pri skúmaní jeho funkcií však nachádza pripasť medzi obmedzeným slovom a Slovom, ktoré sa pokúšame vyjadriť a vstupuje do diskurzu *via negativa*. Najagnostičejší spis o hodnote jazyka je *De doctrina christiana*. Boh je nevysloviteľný a človek je stále nespokojný s hodnotou svojich slov, jazyk stráca sémantickú silu. Ticho a mlčanie je utíšením, či vyústením tohto problému.⁴⁰

O tichu sa hovorí v textoch novoplatonikov a kresťanských mystikov v dvoch základných odteňoch. V zmysle mlčania, negácie pojmov jazyka, ktoré je súčasťou metódy *via negativa* a vlastne spadá ešte do oblasti jazyka, hoci ho používa práve tým, že ho neguje, vyjadrujúc tak jeho negatívny aspekt. A potom v zmysle, ktorý by sa dal nazvať mystický: pozitívne ticho, ticho prítomnosti. Toto sa však môže stať len obsahom jedinečnej skúsenosti duše.

1.5. Ticho ako vyjadrenie života Trojice

Na záver tejto časti by som sa chcela bližšie venovať významu pojmu pre interpretáciu základného tajomstva našej viery, tajomstva Trojice. Tu vychádzam hlavne z textov súčasných autorov.

Večné plodenie Syna Otcom a vychádzanie Ducha z Otca a Syna sa deje v tichu. Do ticha zaznieva Vtelené Slovo, v ktorom Boh vyslovuje sám seba. Toto Slovo, hebrejsky *dabar*, grécky *logos*, raz a navždy vyslovené v dejinách, deje se neustále vo večnom „dnes“ Trojice.⁴¹ Božie slovo nie je iba pojmom, ale má silu vykonať to, čo hovorí. Trojičné vzťahy sú charakterizované vzájomnou kenózou, úplným ustúpením druhému. Slovo a ticho načúvania sú neoddeliteľné. Osoba v Bohu je tichým načúvaním druhej

Porovnaj: ŠKRABÁK, Radim: *Jan Zlatoústý (Chrysostom)*.(16.7.207) [2012 06 19]

<<http://revue.theofil.cz/krestanske-osobnosti-detail.php?clanek=136>>.

38 Porovnaj: Sv.AUGUSTÍN. *Vyznania*.10.kniha.[2012 06 19]

<<http://web.natur.cuni.cz/~repko/augustin.htm>>.

39 Augustín sa vracia k delfskej maxime: Poznaj sám seba! Sebapoznanie je kľúčom ku každému poznaniu.

Porovnaj: Mortley, Raoul.*From word to silence*. 2., s.192-220.

40 Tamtiež, s.192-220.

41 „*La vita di Dio e avvolta di silenzio. L'eterna generazione del Figlio e l'eterno spirare dello Spirito Santo, quale reciproco amore tra Padre e Figlio, si realizzano nel silenzio, come pure la comunicazione essenziale di Dio nelle divine missioni. Nel silenzio, Dio pronuncia se stesso nell'incarnazione: ;Dum medium silentium..'* (Sap 18,14s); „*l'eterno Padre disse una sola parola, cioè il Figlio suo, e questa parola la dice sempre in eterno silenzio.*“

ANCILLI, Ermano. *Dizionario enciclopedico di spiritualità*,heslo: silenzio.

osobe.⁴² Aj my môžeme správne pochopiť svet len ak načúvame Kristovi-Logu. Poznanie sveta nemôže byť len empirické či racionálne, ale dialogálne a kristologické. Toto poznanie prichádza skrze osvietenie Duchom Svätým.⁴³

Kristovmu osláveniu predchádzala hodina kríža. Vo volaní „*Eli, eli, lema sabachthani*“⁴⁴ sa odráža bolesť Syna i mlčanie Otca. Toto mlčanie však nie je odvrátením sa od Syna, veď kríž je vrcholným zjavením lásky. Je možné ho chápať ako súcit, *com-passio*, účasť milujúceho Otca na utrpení Syna.

„*Nezbývá než interpretovať ho jako nekonečný prostor, v němž Otec nechává znít svoje Slovo v okamžiku, kdy dokonává (srov. Jan 19,30) a korunuje svoje stávání se tělem, a když zároveň jako plně vyslovené ,opustilo' Otcova ústa.*“⁴⁵

Boh Otec na kríži načúva odpovedi milovaného, podobne ako načúva nám mlčiac v čase skúšky. Syn sa akoby stáva dospelým partnerom Otca, dokáže v plnosti opätovať, čo od Otca prijal. Po Otcovom mlčaní na kríži prichádza sobotné mlčanie Syna.⁴⁶

„*Toto vzájemné nabídnutí nekonečného prostoru ticha a naslouchání v ekonomii neznamená nic jiného, než dynamické a dramatické vyjádření přebývání Syna v Otci a Otce v Synu. Základem paschálního tajemství je trinitární perichoreze, která se díky dějinám spásy odhaluje v celé své existenciální hlubině.*“⁴⁷

Donghi hovorí o dôsledkoch účasti na tomto tajomstve pre spoločenstvo cirkvi a jeho liturgiu:

„*Vnikneme-li do Božího světa, zjistíme, že obvyklou řečí ve vztazích mezi Otcem, Synem a Duchem Svatým je mlčení. Člověk, který žije v mlčení, přijímá bratra bez ohledu na všechny rozdíly, a bratr se těší, že je přijímán jako dar. Mlčení se pak stává aktuálním výrazem živého vědomí rozmlouvajících, že jsou si navzájem darem, který má opravdu nevyčerpatelnou životnost a plodnost. Všechny výrazy, které jdou za sebou při slavení liturgie, se rodí z nevýslovného tichého společenství, jaké vládne mezi trojjediným Bohem a shromážděnou obcí, mezi Duchem a duší, a jsou příležitostí k duchovnímu a existenčnímu prohlubování, dokud nedospěje duše do plného společenství s Nejsvětější Trojicí. Je to postoj Marie u Ježíšových nohou, který je předobrazem konečného stavu učedníku v nebeském Jeruzalémě.*“⁴⁸

1.6. Ticho v liturgii

V tejto kapitole sa chcem sústrediť na miesto a význam ticha v liturgii západného obradu. Vo východnej liturgii je na ticho iný dôraz a nie je možné v rámci tejto práce postihnúť problematiku v celej šírke zahŕňajúcej i východné ríty.

42 „*Ticho je predpokladom kenózy.*“

SARKA, Róbert. Liturgie a ticho, *Teologické texty*, 2005, roč. 16, č.1

[2012 06 19] < [http://www.teologicketexty.cz/casopis/2005-1/Liturgie a ticho.html](http://www.teologicketexty.cz/casopis/2005-1/Liturgie%20a%20ticho.html)>

43 Porovnaj: ŠPIDLÍK, Tomáš. *My v Trojici*. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000, s. 109.

44 Mt 27,46; Mk 15,34. Slová sú začiatkom Žalmu 22.

45 POSPÍŠIL, Ctirad Václav. *Jako v nebi tak i na zemi. Náčrt trinitární teologie*. Praha / Kostelní Vydří: Krystal OP / Karmelitánské nakladatelství, 2007, s.514

46 „*Jako v prostoru velkopátečního Otcova mlčení mohl Syn definitivně oslavit Otce, tak v prostoru sobotního mlčení může Otec definitivně oslavit Syna.*“

Tamtiež, s.515.

47 Tamtiež, s. 516.

48 DONGHI, Antonio. *Gesta a slova*, s.31.

Ticho v liturgii má mnoho významov: *psychologický*, *spirituálny* (pohrúženie sa, vstúpenie do Božej prítomnosti), *komunikačný* (ako priestor pre Slovo alebo nonverbálne prežívanie spoločenstva lásky), *ekleziálny* (zjednocuje zhromaždený ľud), *epifanický* a *epikletický* (poukazuje na Božie sebazjavenie a pôsobenie Ducha), a pod. V istom zmysle vždy bolo integrálnou súčasťou jazyka židokresťanského kultu Boha. V Starozákonnom kulte bol miestom Božej prítomnosti, *šekiny* – oblaku, “prázdny trón“ schránky vo Veľsvätyňi, resp. skrinky s tórou, ktorá ju zastupuje. Pôsobivá absencia obrazov ponecháva Boha v jeho suverenite a ukazuje iba rohož pod jeho trónom. Veľsvätyňa zostala prázdna po tom, čo sa schránka stratila. Stala sa symbolom očakávania a nádeje, že Boh obnoví svoj trón.⁴⁹ Pre nás je práve Kristus miestom *šekiny*, pravým trónom živého Boha.⁵⁰

Už v predchádzajúcej kapitole som spomenula, že potrebu ticha v liturgii možno interpretovať trinitárne- liturgia sa rodí z tichého spoločenstva, medzi Otcom, Synom a Duchom Svätým, medzi Bohom a dušou a medzi bratmi navzájom⁵¹. Toto spoločenstvo, „*toto mlčení prožívá duše po mši svaté a po liturgii hodin, po přijetí kterékoli svátosti a po chvíli intenzivní osobní modlitby.*“⁵² Ono vedie k existenčnému prehlbovaniu a vovádza do plnšieho spoločenstva s Najsvätejšou Trojicou. Práve v liturgii Boh dáva účasť na ňom a vovádza človeka do úžasu nad Tajomstvom:

„*Autentická liturgická modlitba vychází z nazírání na Nevýslovného a na jeho divy, volí si, co je podstatné, hlásá, že trojjediný Buh je Pán života a dějin, podporuje niternost...Pravá modlitba touží po jednoduchosti, protože všechno má být prostupné pro Boží sdělování. Slavení liturgie je každodenní škola modlitby učedníku.*“⁵³

Mlčanie vyviera z bohatstva duše, z nášho

„*živého vědomí, že jsme v Boží přítomnosti, že Bůh nám zjevuje svou tvář a svou spásu. Když tvor stane před svým Stvořitelem, oslavuje ho především mlčením, poněvadž mlčení je chvála Nejvyššího. Mlčením uznávají tvorové, že potřebují Boží přítomnost. Kromě toho pomáhá mlčení vyslovit intenzivní touhu lidského srdce, aby Bůh přišel.*“⁵⁴

Treba samozrejme pripomenúť, že ticho v liturgii je len jednou z jej súčastí, ktorá obsahovú a významovú šírku bohoslužby nemôže celkovo objasniť. Vybrala som si však tento konkrétny aspekt a preto reflektujem iné prvky liturgie, len natoľko, nakoľko sú s ním v tesnom vzťahu. Liturgia nie je priestorom prežívania individualistickej spirituality. Ak jej však nechýba ticho, načúvanie Slovu a uvedomelosť giest, stáva sa

49 Porovnaj: RATZINGER, Joseph. *Duch liturgie*. 1.vydanie. Brno:Barrister & Principal, 2006, s.57-58.

50 Porovnaj: RATZINGER, Joseph. *Duch liturgie*, s. 60.

51 „*také ticho, právě ticho, může vytvářet společenství před Bohem. Není přece náhoda, že už v raných dobách v Jeruzalémě se části kánonu modlili tiše, a že na Západě se ticho v průběhu kánonu, zčásti překryté meditativním zpěvem stalo normou.*“

Tamtiež, s.188.

52 RATZINGER, Joseph, *Duch liturgie*, s. 32.

53 Tamtiež, s. 70.

Ďalej píše: „*shromáždění, které miluje podstatnost a prostotu, které pěstuje vnitřní modlitbu a váží si vnitřního života, vychovává své věřící k tomuto způsobu, který je pravou modlitbou*“.

Tamtiež, s. 71.

54 Tamtiež, s. 29.

i vo svojom ekleziálnom zameraní priestorom pre kontempláciu.⁵⁵ To potvrdzujú i slová Jozefa Ratzingera:

„Stále více sílí přesvědčení, že k liturgii patří také mlčení. Bohu, který k nám hovoří, odpovídáme zpěvem a modlitbou, ale větší tajemství, jež přesahuje všechna slova, nás volá i k mlčení. Ovšem musí to být naplněné mlčení, více než pouhá absence řeči a konání. Od liturgie očekáváme právě to, že nám dává pozitivní ticho, v němž nalézáme sami sebe - ticho, které není pouhou pauzou, v níž jsme zaplaveni tisíci myšlenek a přání, nýbrž zahloubáním, jež nám dává vnitřní mír; nechává nás nadechnout se, odkrýt ono zakryté vlastní já. Proto také nemůžeme mlčení jednoduše „udělat“. Není možné je zařadit jako jednu z činností. Ke slovu se hlásí vnitřní lidská potřeba, která není v současné podobě liturgie zjevně naplněna.“⁵⁶

V liturgických textoch nachádzame zmienky o konkrétnych momentoch mlčania. Pojem liturgické ticho bol prvýkrát spomenutý v *Direttorio per la celebrazione dell' Opus Dei* pre benediktínsku liturgiu hodín.⁵⁷ Potrebu momentov posvätného mlčania znovu zdôrazňuje Sacrosanctum Concilium v čl. 30.⁵⁸ a následne viaceré liturgické texty.⁵⁹

1.6.1. Liturgia eucharistie a ostatné sviatosti

Všeobecné smernice k Rímskemu misálu uvádzajú:

„ V patričnom čase treba zachovávať, ako časť bohoslužby, aj posvätné ticho. Jeho ráz závisí od toho, v ktorom bode liturgickej slávnosti sa zachováva. Pri úkone kajúcnosti a po výzve na modlitbu chvíľa ticha napomáha sústredene sa vnoriť do seba, po čítaniach alebo po homílii pomáha veriacim rozjímať o tom, čo počuli, po prijímaní umožňuje vnútornú modlitbu chvály a vďakovzdaní.“⁶⁰

Liturgia potrebuje predovšetkým určité silentium ako atmosféru bez rušivých prvkov.⁶¹ Samotné ticho je akciou v liturgii, je jedným z jej obsahových komponentov i konkrétnym liturgickým gestom. Môžeme rozlíšiť určité „odtiene ticha“ v liturgii:⁶²

a) *ticho pohrúženia* – najmä na začiatku liturgie, pri vzbudení si úmyslu, v tichej modlitbe a pod.

b) *ticho apropriačné* – ako príprava k počúvaniu a zjednoteniu sa s kňazom,

55 Porovnaj: SARKA, Róbert. *Liturgia a ticho*.

56 RATZINGER, Joseph, *Duch liturgie*, s. 183.

57 LEIKAM., Rubén M. La liturgia delle ore nel rito romano. In CHUPUNGCO, Angskar J. OSB *Scientia liturgica. Manuale di liturgia V. Tempo e spazio*, Casale Monferrato 1998, s. 120.

58 „Ve vhodných chvíľach se má také zachovávať posvätné mlčení“ SC 30.

59 Napr.: Musicam Sacram (č.170), Ordo lectionum Missae z r. 1991 (č.28), Missale Romanum (č.4,10,17,19,23), De Benedictionibus z r. 1992. KKC 2628 hovorí o modlitbe ako o „úctivom mlčaní“, o kontemplatívnej modlitbe hovorí ako o „tichu, symbole budúceho veku“, či o „mlčanlivej láske“. V tomto tichu nám Otec vyslovuje svoje vtelené Slovo a Duch synovstva nám dáva účasť na Ježišovej modlitbe.(KKC 2717).

60 Všeobecné smernice k Rímskemu misálu, čl.23. In Rímsky misál, 2.typické vydanie, Rím: Typis polyglotis vaticans,1981.

61 „Dalším prvkom je klid – silentium při liturgii, v němž máme zakoušet tento duchovní rozměr našeho slavení. Silentium však neznamená jen ticho, ale obecnou atmosféru liturgického slavení, bez rušících prvků. Jedná se o harmonickou hru slov, gest, pohybů, prostoru, času – ars celebrandi.“ KOPEČEK, Pavel: *Slavení křesťanského tajemství. Stručný úvod do liturgiky*. Brno, 2004 [2012-05-02] <<http://umlaufoviny.com/www/nabozenstvi/kulty/Liturgika.pdf>>.

62 Typológia prevzatá podľa: SARKA, Róbert. *Liturgia a ticho*.

napríklad pri vkladaní rúk spojenom s modlitbou za chorého, pri ordinácii kňaza a biskupa, pri misse chrismatis a pod.

c) *ticho meditačné* – po odznení Božieho slova

d) *ticho adoračné* – po svätom prijímaní, či pri súkromnej eucharistickej adorácii mimo omše, pri uctievaní kríža na Veľký piatok

Už pred začiatkom bohoslužby sa máme s úctou a pozorne disponovať na slávenie eucharistie.⁶³ Benedikt XVI. vyzdvihuje nutnosť stíšenia pred slávením eucharistie i nad kanonicky povinný hodinový pôst pred prijímaním. Je to kľúčová podmienka pre *actuosa participatio* v omši.⁶⁴ Na začiatku svätej omše je krátky moment pohrúženia pred vyznaním hriechov a po výzve „modlime sa“ pred oráciou.⁶⁵ V čl.32 VSRM čítame: „*Najskôr kňaz vyzve ľud k modlitbe. Všetci spolu s kňazom na chvíľu zotrávajú v mlčaní, aby si uvedomili, že stoja pred tvárou Božou a v duchu si pripravili svoje prosby.*“⁶⁶

Ticho má svoje miesto v bohoslužbe slova, ako príprava pre Slovo a priestor na jeho doznievanie. Čas pauzy po kázni sa bohužiaľ stáva väčšinou len čakaním na pokračovanie liturgie, čomu napomáha neistota ohľadom dĺžky pauzy. Dlhšia pauza môže vyvolať až nervozitu. Rímsky misál počíta i s tichom pri prosbách, ktoré sa málo využíva. V čl.47 VSRM čítame: „*Celé zhromaždenie po prednesení jednotlivých úmyslov vyjadří potom svoju prosbu spoločným volaním alebo tichou modlitbou.*“

Ďalším zmysluplným okamihom, keď zhromaždenie mlčí, je príprava darov. Potom, čo spoločenstvo načúvalo Božiemu slovu, pripravuje sa k odpovedi. Nastáva moment vlastnej prípravy a uvedomenia si, že vstupujeme do aktu sebeobetovania Ježiša Krista Otcovi, že jeho obetu prijímame a pripájame sa k nej. Skutočnou obetou spolu s ním sme my sami.

„*Vydávame se na cestu, stavíme se před Pána. Prosíme ho, aby nás připravil na proměnění. Společné mlčení je pak společnou modlitbou, společným konáním. Je bytím na cestě z místa našeho všedního dne k Pánu, k současnosti s ním. Liturgické vzdělání musí pokládat za svůj úkol napomáhat tomuto vnitřnímu ději, aby se společenství mlčení opravdu stalo liturgickým dějem a tak skutečně naplněným mlčením.*“⁶⁷

63 „*Je chvályhodné zachovávat mlčanie v kostole, v sakristii a v priestoroch k nim priliehajúcich už pred začiatkom bohoslužby, aby sa všetci zbožne a riadne disponovali k jej sláveniu.*“ VSRM, čl. 45. Podľa dokumentu ČBK *Rok eucharistie: podněty a návrhy* patrí ticho medzi základné rysy eucharistickej spirituality.

64 Porovnaj: ČERNÝ, Michal. *Mlčení přede mší jako výraz eucharistické úcty. Teologické texty*, 2010, roč. 21,č.1, s.9.

65 „*Modlitba, která následuje (po výzve „oremus“), má dvě části. První je tichá. Je to čas, kdy po výzvě k modlitbě může celé shromáždění skutečně oddat. Požehnaný čas, v němž věřící, kteří odpověděli na výzvu Pána a shromáždili se, nechávají stoupat svou modlitbu k Bohu s netušenou rozmanitostí, v jednotě, kterou nikdo nenarušuje, díky dechu samotného Ducha Svatého. Stačí jednou „slyšet“ toto ticho církve, abychom litovali, že ho liturgové tak málo dodržují: je to důsledek soukromých mší, ale také pohledu na církev, v němž nebyla modlitba lidu téměř brána v potaz.*“

DE CLERCK,Paul. *Moudrost liturgie a jak jí porozumět*. 1.vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 200, s.137.

66 VSRM, čl.23.

67 RATZINGER, Joseph, *Duch liturgie*, s.185.

Eucharistická modlitba ako odpoveď ľudu je v liturgii eucharistie akoby protiváhou hlásania Božieho slova. Mnohí kritizujú moment ticha pri premenení, kedy v úžase hľadáme na zázrak Pánovej prítomnosti⁶⁸, ako stredoveký omyl, potrebu vidieť v príliš materiálnom zmysle. Avšak toto je moment Božej epifanie – ticho je adekvátnou odpoveďou.

Premenenie je:

„okamžikom velké actio Boha na světě pro nás. Pozvedá náš pohled a naše srdce vzhůru. Na okamžik mlčí svět, mlčí všechno a v tomto mlčení se dotýkáme věčnosti- na okamžik vystupujeme z času a vstupujeme do společenství s Bohem.“⁶⁹

Krásnym a požehnaným momentom mlčania, ak by sa nám daril, môže byť moment pohľadu na Baránka. Výzva však väčšinou príliš skoro vpadne do mumraja pri podávaní rúk, aby ho ukončila.

K obradu prijímania VSRM hovorí: *„Kňaz sa predpísanou tichou modlitbou pripravuje, aby s osohom prijal Kristovo telo a krv. To isté robia veriaci súkromne tichou modlitbou.“⁷⁰* Dobre využitý býva čas po svätom prijímaní, venovaný opäť osobnej modlitbe. Tu by sme bez vstupu do vnútornej komunikácie s práve prijatým Pánom ostali na úrovni prázdneho rítu. Aby to bol plodný čas, je nutné dobre usporiadať spôsob podávania prijímania, aby nebol rušivý a príliš zdĺhavý.

Podstatnou súčasťou liturgie sú i tiché kňazské modlitby. Navzdory často prevažujúcemu chápaniu kňaza príliš „sociologicky“ ako predsedajúceho zhromaždeniu, ktorého slovám by teda zhromaždenie malo rozumieť, je zachovaný i tento presahujúci moment vedúci k zvnútorneniu konania kňaza a zosobneniu jeho poslania pred Bohom.⁷¹ Benedikt XVI. je známy svojím pozitívnym postojom k tichému recitovaniu kánona.⁷² V dobe po koncile zastával názor, že nemusí byť celý kánon nutne recitovaný nahlas. Tiché modlitby umožňujú prepojiť celkom intímnu, osobnú rovinu s rovinou spoločenstva.⁷³

68 *„V takovom pohľadu se má odrážet díky, uctívání i prosba o vlastní proměnu“.* Tamtiež, s.185.

69 Tamtiež, s.185.

70 VSRM, čl.56.

71 Ide najmä o modlitbu pred evanjeliom, ktorá môže i zhromaždenie lepšie uviesť do načúvania, ďalej pri príprave darov, pred prijímaním, a po prijímaní.

72 Počiatky tichých modlitieb siahajú až do 4.storočia, kedy sa v niektorých prípadoch hovorili potichu slová ustanovenia i následné modlitby- postsanktus a anamnéza, ako výraz bázne pred „*mysterium tremendum*“.

Porovnaj: ADAM, Adolf. *Liturgika: křesťanská bohoslužba a její vývoj*. 1.vydanie. Praha: Vyšehrad, 2001, s.34.

Koncom 8. st. sa zvyk čítať kánon potichu začína všeobecne presadzovať. Kňaz v tejto chvíli akoby vstúpil do Veľsvätyne a sväté slová bolo treba chrániť pred zneuctením.

Porovnaj: Tamtiež, s. 42.

73 *„Kdo jednou zažil celý kostel sjednocený v tiché modlitbě kánonu, ten zakusil, co je to skutečně naplněné mlčení, které zároveň představuje hlasité a pronikavé volání k Bohu, Duchem naplněnou modlitbu. Zde se skutečně všichni dohromady modlí kánon, i když ve spojení se zvláštním pověřením kněžské služby. Zde jsou všichni sjednoceni, uchopeni Kristem, Duchem Svatým uvedeni do společné modlitby před Otcem, jež je skutečnou obětí- spojující láskou, která smiřuje Boha se světem.“* RATZINGER, Joseph, *Duch liturgie*, s.189.

Momenty ticha sa zachovávajú i pri vysluhovaní ostatných sviatostí, či už sa dejú v rámci eucharistie alebo mimo nej – pri úkone kajúcnosti, po čítaní Božieho slova, pri prosbách a po výzve „modlime sa“, pri vkladaní rúk (pri svätení; v obrade pomazania chorých) a pod. Významy chvíľ ticha sú tu v podstate rovnaké, ako je tomu u liturgie eucharistie.

1.6.2. Liturgia hodín

Podobne ako liturgia eucharistie, aj okamih slávenia liturgie hodín nás stavia do Božieho „dnes“, zjednocuje nás medzi sebou a s Bohom. Vo Všeobecných smerniciach k Liturgii hodín sa píše:

„Aby se dosáhlo plné ozvěny hlasu Ducha svatého v srdcích a aby byla osobní modlitba tesněji spojena s Božím slovem a s veřejným hlasem církve, je moudré a vhodné vsunout chvíli mlčení, a to, jak bylo zvykem našich předků, za jednotlivými žalmy..Je však nutné se vystříhat, aby se nezavádělo takové mlčení, které by narušovalo strukturu officia nebo by bylo pro účastníky obtížné a nudné.“⁷⁴

Obzvlášť hlboký výraz má nočná modlitba mníchov. Je chválou Toho, kto dáva vytrysknúť svetlu zaznievajúcou do ticha noci.

1.6.3. Liturgický rok

Špecifické momenty ticha sa objavujú v rámci liturgického roku. Advent je dobou očakávania, obrátenia a stíšenia pred oslavou Vtelenia.⁷⁵ Do ticha je ponorené i pôstne obdobie. Najviac sa v liturgii platňuje vo Veľkonočnom trojdní, v umlknutí nástrojov na Zelený štvrtok, v bdení pri eucharistii, obnažení oltára, v prázdnote svätostánku. Na Veľký piatok cirkev akoby onemela, pripomína nám bezútešný stav ľudstva pred vykúpením. Obrady začínajú v tichu prostráciou kňaza pred oltárom: „*Kňaz a prísluhujúci... prídu k oltáru, poklonia sa, ľahnú si dolu tvárou alebo, ak je to vhodnejšie, klaknú si, a zotrvejú chvíľu v tichej modlitbe.*“⁷⁶ Chvíľa tichej modlitby sa zachováva i v slávnostnej modlitbe veriacich po každom úmysle. Krátka tichá adorácia je zas odpoveďou ľudu pri uctievaní kríža. Biela sobota je dňom zotrávania v mlčanlivej modlitbe spolu s pochovaným Kristom. Je dňom očakávania, ktoré vrcholí v radostnej oslave Vzkriesenia.

1.7. Zhrnutie - význam ticha v kresťanskom kulte

Ticho v kresťanskej tradícii má mnoho významov. Odkazuje na transcendenciu zjavujúceho sa Boha. Je priestorom očakávania jeho zjavenia ako niekoho „celkom iného“, reakciou na jeho zjavenie, symbolom jeho prítomnosti, ba v určitom zmysle obsahom skúsenosti s ním. Pre spoločenstvo i jednotlivca je cestou a vyjadrením účasti na nevýslovnom živote Trojice, v ktorej má význam načúvania a láskyplného ustúpenia druhej osobe.

74 Všeobecné smernice o Liturgii hodín, čl.202.

[2012-04-01] <http://www.breviar.sk/docs/smernice_lh.htm>

75 Vstupný spev 6.dňa v oktáve narodenia Pána hovorí o tichu, keď cituje knihu múdrosti: „*Keď sa všetko pohrúžilo do hlbokého mlčania a noc došla do polovice svojej cesty,tvoje všemohúce slovo, Pane, zostúpilo z neba, z kráľovského trónu*“ Múdr 18,14-15.

76 RM, liturgia Veľkého piatku.

Nemožno ho oddeľovať od slova, i negatívna cesta uvažovania o Božej podstate vždy vychádza z pozitívnych možností jazyka. Slovo a ticho sú komplementárne. Nevýslovný Boh sa vyslovuje v Synovi – Logu, vyslovené Slovo odkazuje zase na nevýslovného Otca. V napätí a komplementarite slova a ticha sa ukazuje niečo zo vzťahu medzi nekonečným, nezmerateľným a bezčasím Bohom a jeho stvorením, poznávajúcim ho v hraniciach priestoru a času. Toto napätie medzi naším „tu a teraz“ a Božím večným dnes sa sprítomňuje výnimočným spôsobom v liturgii, kde sa tieto dve roviny tajomným spôsobom stretávajú.

2. Liturgia a jej priestor

Priestorom liturgie sa významne zaoberal teológ a filozof umenia Ladislav Hanus, ktorého monografia *Kostol ako symbol*⁷⁷ je významným prínosom pre pochopenie podstaty kresťanského kostola. V Českej republike sa teológiou liturgického priestoru zaoberá napr. František Kunetka.⁷⁸

Kresťania vedia, že chrám nie je Božím príbytkom, napokon – prví kresťania žiadne chrámy nemali. Tým pravým Chrámom je Ježiš Kristus, ale i oni sami.⁷⁹ KKC nám to pripomína v časti o slávení kresťanského tajomstva:

„Kult Novej zmluvy „v duchu a pravde“ (Jn 4,24) sa neviaže na nijaké výlučné miesto. Celá zem je svätá a zverená ľuďom. Keď sa veriaci zhromažďujú na jednom mieste, najdôležitejšie je, že oni sú „živé kamene“ zhromaždené na budovanie „duchovného domu“ (1Pt 2,5)“⁸⁰

Hoci zvyk uchovávanía eucharistie chrámu dáva pečať miesta, kde Boh prebýva naozaj zvláštnym, hmatateľným spôsobom, liturgický priestor je predovšetkým miestom, kde žije a koná cirkevné communio, kde cirkev koná eucharistiu a eucharistia vytvára cirkev. Kresťania teda všade, kde majú slobodu tak konať, stavajú budovy určené pre bohoslužbu.

„...viditeľné kostoly nie sú obyčajnými miestami zhromaždenia, ale naznačujú a ukazujú Cirkev žijúcu na tom mieste, ktorá je prebývaním Boha s ľuďmi zmierenými a zjednotenými v Kristovi.“⁸¹

Kresťanský kostol je teda miestom zhromažďujúcej sa cirkvi, súčasťou jej liturgie, symbolom Božej prítomnosti medzi nami, znamením odkazujúcim na pravý Chrám-Krista, ale i vyjadrením našej odpovedi na Božie sebazjavenie.

V artikulácii a architektonickom stvárnení liturgického priestoru sa odráža špecificky kresťanské chápanie vzťahu medzi profánnym a posvätným. Ako kresťania veríme, že Kristus svojím vtelením hranicu medzi týmito dvomi skutočnosťami zrušil. On v sebe spojuje oboje. Kresťanské chápanie vzťahu medzi profánnym a sakrálnym sa chráni extrému dualistického deizmu i panteizmu. Svet má pre nás sakramentálnu povahu, je profánnym, čiže nie je Bohom, ale má povahu symbolu a daru, v ktorom sa nám sám Boh dáva. Kostol teda nie je miestom posvätným v zmysle magickom. Je skôr hierarchickým ohniskom, ktoré osvetľuje sakramentalitu celého stvorenia.⁸²

2.1. Liturgický priestor ako súčasť liturgických znamení.

Základné požiadavky na utváranie liturgického priestoru vychádzajú z konštitúcie Sacrosanctum concilium. Cieľom reformy liturgie bolo, okrem iného „prehlbovať kresťanský život veriacich“ a „podporovať všetko, čo môže prispieť k zjednoteniu

77 HANUS, Ladislav. *Kostol ako symbol*. 1. vydanie. Bratislava: Lúč, 1995.

78 V práci používam jeho článok: KUNETKA, František. Teológia liturgického priestoru. *Liturgia*, 2009, roč. 19, č.3, s.201-212

79 Nový Zákon vyjadruje túto skutočnosť výrazmi *Boží chrám* (1 Kor 3,16); *Božia stavba* (1 Kor 3,9), *svätý chrám v Pánovi* (Ef 2,21), *Boží príbytok v Duchu* (Ef 2,22), či *duchovný dom* (1 Pt 2,5).

80 KKC 1179.

81 KKC 1180.

82 Porovnaj: KUNETKA, František. *Úvod do liturgie svätostí*. 1. vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001, s.161-162.

všetkých...v Kristovi..⁸³ To je výzva i pre tvorcov liturgického priestoru. Neexistujú však žiadne smernice k celkovému tvaru stavby či formovaniu architektúry, existujúce texty sa týkajú funkčných požiadaviek, teológie a symboliky sakrálneho priestoru. Cirkev zdôrazňuje, že si „nikdy neprivlastňovala žiaden umelecký sloh.“⁸⁴

O usporiadaní a zariadení liturgického priestoru platí to, čo nachádzame vo VSRM, a to, že „*bohoslužobné priestory a všetko, čo k nim patrí, majú byť dôstojné v každom ohľade a majú byť znamením a symbolom nadpozemskej skutočnosti.*“⁸⁵

Podľa Klementa Richtera rozprávanie o liturgii by malo začínať rozprávaním o jej priestore. Liturgiu samu označuje ako *gesamtkunstwerk*, súhrnné dielo, ktoré sa deje pomocou slov a znamení. Umenie a architektúra priestoru sú súčasťou týchto znamení, súčasťou reči liturgie.⁸⁶ Liturgický priestor „*utvára vedomie viery spoločenstva veriacich hlbšie a nenápadnejšie než hlásanie slova.*“⁸⁷, hovorí Richter. KKC pripomína, že „*kostol má byť aj priestorom pozývajúcim na sústredenie a tichú modlitbu, ktorá predlžuje a zvnútorňuje veľkú modlitbu eucharistie.*“⁸⁸

2.2. Liturgický priestor ako symbol prebývania Boha v človeku a medzi ľuďmi

Kristus sám je chrámom novej zmluvy, v ňom je otvorený prístup do veľsvätyne, ako to potvrdzuje roztrhnutie chrámovej opony v momente jeho smrti. Tým chrámom je on sám, ale skrze neho i cirkev ako „chrám zo živých kameňov.“⁸⁹

Symbolika chrámu má už v Starom Zákone významné miesto. Chrám v Jeruzaleme bol vystavaný ako analógia prebývania Boha v človeku.⁹⁰ Ján z Kríža prirovnáva starozákonný oltár k duši:

„*Proto přikázal Buh, aby oltář, na němž měla stát archa úmluvy, byl uvnitř prázdný (srovnej Ex 28,7), aby tak duše pochopila, jak prázdnou ji chce mít Bůh ode všech věcí, aby byla důstojným oltářem, na kterém spočívá jeho velebnost.*“⁹¹

83 SC 1.

84 SC 123.

85 VSRM, čl. 288. Dnes bežné, centrálné priestorové usporiadanie vychádza z po koncile prevládajúceho chápania cirkvi ako *communio*, naproti pred koncilom prevládajúcemu typu *cesty*.

86 Porovnaj: SCHMIDT, Norbert: Prostor kostela utváří víru někdy hlouběji než hlásání slova. Rozhovor s Klementem Richterem. *Salve*, 2004, roč. 14, č.4, s. 23.

87 Tamtiež, s.26.

88 KKC 1185.

89 Porovnaj: 1 Kor 3,16-17; 2 Kor 6,16; Ef 2,21

90 „*Vstup do chrámu-svatyně, není ničím jiným než vnějším symbolickým vyjádřením toho, že člověk vstupuje do vlastního nitra, kde se setkává s Hospodínem jako s někým, kdo je jiný v něm a nad ním, jak na to ukazuje relativní nepřístupnost velesvatyně. Uvedená spojitost mezi uspořádáním chrámu a tajemstvím lidského nitra se projevuje i v tom, že desky Zákona uložené ve velesvatyni mají své pravé místo v nejintimnější hlubině lidského nitra.*“

POSPÍŠIL, Ctirad Václav. Chrám jako symbol přebývání Boha v člověku. *Salve*, 2004, roč.14, č.4, s. 39.

91 Tamtiež, str. 40.

To znamená, že „vstup do křesťanského chrámu má být prožíván v první řadě jako vstup do vlastního nitra a upření duchovního pohledu k Bohu, který je někdo jiný ve mně a nade mnou.“⁹²

Pospíšil chrám vyzdvihuje ešte dôraznejšie: „Vzhľadom k tomu, že Kristovo telo je prazákladom všetch svätostí cirkve, smíme ríci, že křesťanské chrámy a jejich architektura jsou určitou ‚svätostinou‘ znázorňující Kristovo tajemství.“⁹³

KKC dáva symbolike vstupu do chrámu eschatologický význam. Pri vstupovaní do chrámu prekračujeme *prah*, ktorý je symbolom prechodu zo sveta raneného hriechom do nového života. Chrám je symbolom Otcovského domu, do ktorého všetci putujeme.⁹⁴

2.3. Kostol ako vyjadrenie našej odpovede na Božie zjavenie

Už to, že cirkev buduje stavby pre svoju bohoslužbu je znamením toho, že berie vážne svoje poslanie a odpovedá na Božie volanie. V stavbe kostolov nikdy nechýbala túžba vyjadriť niečo z Božej krásy, túžba osláviť ho týmto ľudským dielom. Naša odpoveď na Božiu výzvu je pretlmočená i do jeho vnútorného usporiadania a stvárnenia. Liturgia má dialogický charakter a konštitutívne prvky a miesta liturgického priestoru ho vyjadrujú a podporujú. Oltár, ktorý je stredobodom kostola a symbolom Krista⁹⁵ je zároveň miestom vyjadrujúcim našu obeť Bohu. Cirkev sa pripája ku Kristovi - novému Adamovi, a spolu s ním sa na oltári dáva Otcovi. Biskupova katedra je miestom vyjadrujúcim Kristovo predsedníctvo v liturgii.⁹⁶ Je to on, kto v osobe kňaza koná liturgiu. Ľud sa zhromažďuje okolo katedry v ochote načúvať a odpovedať na jeho výzvu. Ambona je zase miestom hlásania Božieho slova.⁹⁷ Tým, že sa cirkev pri nej zhromažďuje, vyjadruje prijatie hlásaného slova, prijatie Vteleného Slova zvestovaného v evanjeliu a textoch Nového Zákona. Dialogický charakter liturgie priestor kostola vyjadruje niekedy lepšie, niekedy slabšie. Moment „zhromaždenia okolo“ často nebýva čitateľný a teologický význam miest predstavujúcich Božiu *aktio* býva zahmlievany.⁹⁸ Prílišná statickosť v priebehu liturgie, bez využitia dynamiky liturgického pohybu a zmeny v zameraní pozornosti v priestore, potláča procesuálne a dialogické vyznenie liturgie.⁹⁹

92 POSPÍŠIL, Ctirad Václav. Chrám jako symbol přebývání Boha v člověku., s. 40.

93 Tamtiež, s. 38.

94 Porovnaj: KKC 1186.

95 „Oltárom Novej zmluvy je Pánov kríž, z ktorého pramena sviatosti veľkonočného tajomstva. Na oltári, ktorý je stredobodom kostola, sa pod sviatostnými znakmi sprítomňuje obeť kríža. Je aj Pánovým stolom, ku ktorému je pozvaný Boží ľud. V niektorých východných liturgiách je oltár aj symbolom hrobu (Kristus skutočne zomrel a skutočne vstal z mŕtvych).“ KKC 1181.

96 „Sedadlo biskupa (katedra) alebo kňaza „má naznačovať jeho funkciu: predsedáť zhromaždeniu a viesť modlitbu“. KKC 1184.

97 „Dôstojnosť Božieho slova si vyžaduje, aby v kostole bolo vhodné miesto, z ktorého by sa [Božie slovo] ohlasovalo a ku ktorému by sa pri liturgii slova pútala pozornosť veriacich.“ KKC 1184.

98 Napr. používaním ambony ako rečníckeho pultu na prednes takmer čohokoľvek.

99 Dynamikou rozumiem napríklad jasné odlíšenie charakteru miesta oltára a ambonu, prípadne ich dostatočná vzdialenosť, aby bola lepšie zjavná hlavná štruktúra bohoslužby, odlíšenie jednotlivých častí bohoslužby s ich vlastným obsahom, zameraním, rytmom. Taktiež dynamike napomáha využitie prvku procesie, pri príchode celebranta a prisluhujúcich, pri prinášaní darov a pod.

2.3. Dve úlohy sakrálneho priestoru

Architektúra sakrálneho priestoru má spĺňať dva typy úloh - *komunikačnú* a *zvnútorňujúcu, či existenciálnu*. V rámci oboch týchto úloh má ticho svoje miesto ako jedna z podmienok ich naplnenia. Priestor ako súčasť systému liturgických znamení jednak umožňuje komunikovať určité významy skrze svoje základné rozvrhnutie, i prostredníctvom riešenia a usporiadania teologicky významných miest (oltár, ambona, sedes, priestor pre ľud a pod.), ako som sa toho dotkla už v predchádzajúcej časti; jednak dáva vyznieť slovu, komunikovanému v liturgii. Komunikačná úloha priestoru spočíva v samom základe našej skúsenosti so svetom, ktorá vzniká interakciou medzi realitou na jednej strane a vnímaním, imagináciou a uvažovaním človeka na strane druhej. Hierarchizovaný priestor je artikuláciou tejto skúsenosti a pochopenia nášho vzťahu ku svetu. Prepája rovinu abstraktných významov a bezprostrednú telesnú realitu, čím spätne ukotvuje miesto človeka vo svete. Ak teda hovoríme o komunikačnej úlohe priestoru, máme na mysli komplexný význam slova komunikácia. Nejde len o rovinu pojmovú a vedomú, ale aj o sprostredkovanie hlbšej skúsenosti a dialógu s realitou, ležiacich za hranicami vedomia, práve vďaka bezprostrednému telesnému a psychologickému pôsobeniu priestoru. Nonverbálna skúsenosť má k verbálnemu jazyku úzky vzťah. Jazyk, hoci je nedokonalý a vždy iba „interpretáciou“ reality, je nástrojom pomenovania a stabilizácie podstatných významov, čím nás oslobodzuje k ďalšiemu prehĺbovaniu celkovej skúsenosti vo svete.

Liturgii je táto dynamika a dialektika medzi verbálnym a nonverbálnym vlastná. Uskutočňuje sa prostredníctvom slova, giest, pohybu, nadväzujúc na minulosť, zdôrazňujúc prítomnosť a zameriavajúc sa k eschatologickému horizontu budúcnosti. Zapája do svojej reči hmotné prvky i samotnú architektúru, v ktorej sa odohráva. Tým je do tejto komunikácie zapojený celý človek i so svojím príbehom a jedinečným začlenením do dejín spásy.¹⁰⁰

Existenciálna, či zvnútorňujúca úloha liturgického priestoru sa v určitej miere kryje s jeho komunikačnou úlohou. V oboch ide o umožnenie besprostrednej skúsenosti so zažívaným. V liturgii je dôležitá reálna a osobná identifikácia s tým, čo je komunikované. To je samozrejme možné, len pokiaľ je človek naozaj „duchom prítomný“, keď spočíva sám v sebe a v prítomnosti. „Tichý priestor“ tomu napomáha. Ako, tomu sa budem podrobnejšie venovať ďalej. Mohlo by sa zdať, že vzťahujem túto rovinu len k prežívaniu jednotlivca a opomínam ekleziálne hľadisko liturgie, ktoré je predsa to podstatné. Viaceré spoločné chvíľky ticha v liturgii sú momentami, kedy sa rodí odpoveď cirkvi Bohu, vyjadrená v liturgických úkonoch a slovách. Avšak je potrebné, aby sa živé vedomie, že spolu tvoríme a odpovedáme ako cirkev, zrodilo v duši každého veriaceho. Iba tak môže prinášať ovocie pre celé spoločenstvo.

Zhrniem teda na záver pár myšlienok o tom, čo rozumieme pod tým, ak hovoríme, že liturgický priestor má byť aj priestorom ticha. Znamená to, že:

- Vovádza človeka akoby do vlastného vnútra, podporuje prežívanie prítomnosti a reality „tu a teraz“ umožňuje stíšenie, rozjímanie, oddelenie od „hľuku sveta“.

100 Vo svojich úvahách na tému komunikačnej úlohy architektonického priestoru čerpám najmä z poučenia výbornou publikáciou: VESELÝ, Dalibor: *Architektura ve věku rozdělené reprezentace. Problém tvořivosti ve stínu produkce*. 1. vydanie. Praha: Academia, 2008.

- Je nonverbálnym, pokojným pozadím pre reč liturgie a všetko, čo je ňou komunikované. Neobsahuje, prípadne tlmí rušivé prvky a množstvo podnetov je zredukované tak, aby vyznelo to podstatné. Zároveň tým, ako je artikulovaný, využívajúc architektúre a umeniu vlastné výrazové prostriedky, je súčasťou jej reči a znamení. Napomáha tak prepájať rovinu slova s mimoslovnou skúsenosťou a interakciou so svetom.
- Zároveň je stelesnením podstatného rozmeru liturgie, dialógu medzi Bohom a človekom, medzi Bohom a jeho ľuďmi, ktorý má základ v samom živote Trojice. Ticho je predpokladom a súčasťou dialógu milujúcich sa osôb v spoločenstve Trojice i cirkvi. V konečnom dôsledku sakrálny priestor svojím špecifickým tichom upomína na Božiu prítomnosť, na tento ustavičný tichý dialóg lásky, ktorý nesie náš svet.

3. Ticho priestoru v teoretických textoch architektúry

Mojou ďalšou snahou je pochopiť, čo znamená ticho v myslení tých, ktorí sú povolaní liturgický priestor vytvárať. V našej oblasti sa tichu v kultúre a umení významne venuje Irena Vaňková, jej hlavným príspevkom k téme je kniha *Mlčenie a reč v komunikaci, jazyce a kultuře*¹⁰¹, špeciálne kapitola o estetike mlčania. Vaňková odkazuje na eseje zo 70. rokov S. Sontagovej a J. Kroutvora. Kríza slova a umenia je krízou schopnosti autentického vyjadrenia.¹⁰² Z nej sa rodí potreba znovu zmlknúť, aby sa umelec dotkol podstaty, ktorú potom môže tlmočiť divákovi.

V architektúre sa téma objavuje u fenomenologicky orientovaných autorov, ako sú Steven Holl, Juhani Palasmaa, Peter Zumthor, John Pawson a iní.¹⁰³ Ich uvažovanie o architektúre súvisí už so smerom, ktorým sa už v povojnových rokoch začal uberať architekt Louis Kahn¹⁰⁴.

Fenomenologické ponímanie architektúry možno vnímať ako reakciu na jej súčasnú vyprázdnenosť, povrchnú vizualitu, jej faktické ponímanie ako produktu spotrebného trhu. Súčasná prax priam vylučuje určité tradičné momenty charakteru architektúry, ako napríklad stálosť (prekračuje časovo život človeka i generácií) a zmyslovosť (čiže komplexnú pôsobivosť na zmysly).

V tejto kapitole uvádzam rôzne ponímania ticha architektonického priestoru v niekoľkých teoretických reflexiách svetoznámych architektov.

3.1. „Nemerateľné“ u Louisa Kahna

Kahn rozvinul svoje myšlienky v zborníku esejí *Between silence and light*, v češtine vyšiel pod názvom *Ticho a světlo*.¹⁰⁵ Doba, v ktorej vzišli, bola dobou funkcionalizmu, pásovej výroby, dobou domu - stroja na bývanie. Kahn prahol po hlbšom ukotvení ľudskej existencie.

Architektúra musí obsahovať presah, to čo je nemerateľné, inak je bezduchá. Ticho je Kahnovi symbolom tohto *nemerateľného*¹⁰⁶. Druhý kľúčový pojem - svetlo používa ako symbol merateľného.

101 VAŇKOVÁ, Irena. *Mlčenie a reč v komunikaci, jazyce a kultuře*. 1.vydanie. Praha: Nakladatelství institutu sociálních vztahů, 1996.

102 Joseph Ratzinger charakterizuje krízu umenia z pohľadu teológa: „*Umění se stává experimentováním se světy, které jsme sami vytvořili, prázdnou „kreativitou“, jež už nevnímá creator spiritus- tvůrčího ducha. Pokouší se zaujmout jeho místo a přitom může produkovat pouze cosi svévolného a prázdného, dává člověku na vědomí absurditu jeho snažení.*“
RATZINGER, Joseph, *Duch liturgie*, s.115.

103 Prikladám stručné informácie: Steven Holl,*1947, Američan. Juhani Pallasmaa. *1936, Fín. Peter Zumthor *1943, Švajčiar a nositeľ Pritzkerovej ceny z r.2009. John Pawson.*1949, Brit.

104 Louis Kahn, 1901-1974 , američan estónskeho pôvodu, bol jedným z najslávnejších architektov 20. storočia. Je považovaný za predstaviteľa brutalizmu.

105 KAHN, Louis. *Ticho a světlo*. Řevnice: Arbor vitae, 2002. V tejto práci však používam anglické vydanie s názvom *Between Silence and Light. Spirit in the Architecture of Louis I. Kahn*, editované J. LOBELLOM. 1. vydanie. Boston: Shambhala Publications, 2008.

106 Je to pojem príbuzný *neobmedzenému* sv. Gregora z Nyssy, ktorým charakterizuje *božské*.

Ticho, ktoré básnicky opisuje ako beztemné a bezsvetlé (*darkless, lightless*) je akousi „túžbou byť“. Svetlo je naopak symbolom toho, čo už je realizované, zhmotnené, i toho, čo je zdrojom všetkého (materiál chápe ako spotrebované, zhmotnené svetlo).¹⁰⁷ Architektúra sa rodí na pomedzí týchto dvoch veličín. Najzákladnejší zmysel je podľa neho hmat, proces tvorby architektúry i napríklad ľudského rozmnožovania je úzko spätý s dotykom. Zrak je prehĺbením hmatového zážitku sveta. Primárny zážitok zraku je zážitok krásy, z ktorej sa rodí úžas. Úžas je reakciou na dotyk *nemerateľného*.¹⁰⁸ Čím viac *nemerateľna* má v sebe vec či umelecké dielo, tým má väčšiu schopnosť pretrvať, prekračovať hranice priestoru a času. Tým Kahn súzni s chápaním umenia, aké vždy rozvíjala cirkev.¹⁰⁹

Základnou tézou Kahnovho uvažovania je presvedčenie: “*Order is*”¹¹⁰. Verí vo vyšší, transcendentný rád sveta, ktorý má človek v procese tvorby priestoru objavovať, rešpektovať a vyjadrovať. Zdá sa, že pojem *order* je v jeho úvahách ekvivalentom Božieho poriadku. Ticho ako *nemerateľné* v architektúre u Kahna môžeme chápať ako dotyk tejto transcencie.¹¹¹

3.2. Existenciálna úloha architektúry v úvahách Juhani Pallasmaa a Stevena Holla

Juhani Pallasmaa je jednou z najvýraznejších súčasných osobností v praxi a teórii architektúry. Rozvíja komplexný fenomenologický pohľad na tvorbu priestoru.¹¹² Zdôrazňuje, že konečný cieľ architektúry ju presahuje. Nie je ho možné oddeliť od

107 „*Silence, the unmeasurable, desire to be, desire to express, the source of new need, meets Light, the measurable, giver of all presence, by will, by law, the measure of things already made, at a threshold which is inspiration, the sanctuary of art, The Treasury of Shadow.*“

KAHN, Louis-LOBELL, John. *Between Silence and Light*, s.20.

108 „*Wonder is the closest intouchness with your intuitive.*“

Tamtiež, s.10.

109 Klemens Richter interpretuje takto: „*Pravé umění má vždy vztah k transcenci, odkazuje nad sebe sama. Tak jsou umělecká díla potenciální cestou k bohu a k víře. Mohou celostným způsobem povzbuzovat představivost, přiblížit nebo naznačit to, co je vznešené, či zcela transcendentní.*“

SCHMIDT, Norbert: *Prostor kostela utváří víru někdy hlouběji než hlásání slova*, s. 24.

110 KAHN, Louis-LOBELL, John. *Between Silence and Light*, s.18.

111 Yves Congar, OP formuloval nároky na kostol podobne: „*Některé kostely plní pozuruhodným způsobem úlohu být znamením existence a pravdy jiného světa. Tolik obrácení se přece událo, nebo alespoň začalo v Chartres jen proto, že se tam kámen a sklo stali znamením.*“

SCHMIDT, Norbert: *Prostor kostela utváří víru někdy hlouběji než hlásání slova*, s. 23.

112 Martin Rosa v recenzii na knihu *The thinking hand* interpretuje jeho postoj takto: „*Umění by mělo v dnešní uspěchané době, kdy je člověk manipulován prostředím komerce a otupující zábavy, chránit autonomii individuálního prožitku a vytvářet podmínky pro uvědomování si vlastní existence. Budoucí vývoj našeho světa ..povede spíše k jednotvárnosti, bezvýznamnosti a izolovanosti. Proto je etický význam umění velmi významný. Architektura by měla zachovávat různorodost, hierarchii a kvality prostředí pro život. Namísto podílení se na stále se zrychlujícím běhu života by člověku měla spíše nabídnout prožitek přirozeně pomalého plynutí času, různorodost zážitků a konečně také uchovávat a chránit ticho.*“

ROSA Martin. *Pallasmaa: The Thinking Hand*. (11.10.2010) [2011-12-11]

<<http://www.archiweb.cz/>>

spirituálneho rozmeru človeka a od jeho schopnosti seba-uvedomenia.¹¹³ Podstatnou úlohou architektúry podľa Pallasmaa, je napomáhať ľudskej integrite a autentickému zakotveniu človeka v dejinách a kultúre.¹¹⁴ Práve zaplavenosť informáciami bez vzťahu k časopriestoru je dôvodom nášho vytrhnutia z koreňa tradičných zdrojov identity.¹¹⁵ Podotýkam, že liturgické prežívanie viery v Boha možno iste medzi takéto zdroje identity zahrnúť. Vedomie časovosti je podľa Pallasmaa dôležitým aspektom, popieranie merítka a stárnutia materiálu v súčasnej architektúre devastuje jej vnímanie. Pallasmaa odkazuje na slová Gottharda Bootha¹¹⁶ o tom, že nič nedáva ľuďom takú spokojnosť ako účasť na procesoch, ktoré prekračujú rámec individuálneho života¹¹⁷. Vieme, že sakrálna architektúra mala vždy tento charakter. Vstup do katedrály je zážitkom stavby, ktorej

113 „...It directs our consciousness back to the world and towards our sense of self and being. Significant architecture makes us experience ourselves as complete embodied and spiritual beings.“ PALLASMAA, Juhani. *The Eyes of the Skin. Architecture and the Senses*. 2.vydanie. Chichester: John Wiley&Sons, 2005, s.11.

Podobne: „Architecture articulates the experience of being-in-the-world and strengthens our sense of reality and self, it does not make us inhabit worlds of mere fabrication and fantasy. The sense of self, strengthened by art and architecture, allows us to engage fully in the mental dimension of dream, imagination and desire.“

Tamtiež, s. 11.

V texte *The Six Themes for the Next Millenium* sa k tejto téme vracia slovami: „Picard concludes his thought-provoking book *The world of Silence with Kierkegaard's instruction: 'Create silence'*. All great art is engaged in silence. The silence of art is not mere absence of sound, but an independent sensory and mental state, an observing, listening and knowing silence. It is a silence that evokes a sense of melancholy and a yearning for the absent ideal. Also great architecture evokes silence. Experiencing a building is not only a matter of looking at its space, forms and surfaces- it is also a matter of listening to its characteristic silence. A powerful architectural experience eliminates noise and turns my consciousness to myself; I only hear my own heartbeat. The innate silence of an experience of architectural results, it seems, from the fact that it turns our attention to our own existence – I find myself listening to my own being.“

PALLASMAA, Juhani. *The Six Themes for the Next Millenium*, *Architectural Review*, 1994, č. 196, s. 80/7.

114 „...my body remembers who I am and where I am located in the world“

PALLASMAA, Juhani. *The Eyes of the Skin*, s.11.

„We have a mental need to grasp that we are rooted in the continuity of time, and in the man-made world it is the task of architecture to facilitate this experience. Architecture domesticates limitless space and enables us to inhabit it, but it should likewise domesticate endless time and enable us to inhabit the continuum of time“

Tamtiež, s.46.

Zaujímavou paralelou je tu text Petera Zumthora: „jsem přesvědčen, že dobrá budova musí umět absorbovat stopy lidského života a nabýt tak zvláštní bohatství. Přirozene tím myslím patinu materiálu, četné drobné šrámy na jejich povrchu...Když ale zavřu oči, zbude ještě jiný dojem, hlubší pocit-vědomí plynutí času a lidského života, které se v budovách šíří a zvláštním způsobem je nabývá. ... Je-li daný objekt dostatečně senzitivní, může rozvinout kvalitu, která zaručí autentičnost uplynulého života.“

ZUMTHOR, Peter. *Promýšlet architekturu*. 1.vydanie. Zlín: Archa, 2009, s.24.

115 „As our existencial experience loses its coherence through the mosaic of placeless and timeless information, we become detached from traditional sources of identity.“

doba výstavby a životnosť radikálne prekračuje rámec jedincovi vymedzeného času. Človek si tu uvedomuje svoju nepatrnosť pred Pánom dejín.¹¹⁸

Podstatným prostriedkom pôsobenia architektúry je materialita zaručujúca komplexnosť zmyslového prežívania. Steven Holl, Pallasmovi myšlienkovy veľmi blízky¹¹⁹, v tejto súvislosti hovorí o architektúre: „Čím intenzívnejší je její smyslové prožívání, tím více se ke slovu dostává také její psychologický rozměr.“¹²⁰

V eseji *The Six Themes for the Next Millenium*, rozvíja Pallasmaa šesť kľúčových tém, kvalít, skrze ktoré architektúra napĺňa svoju existenciálnu úlohu: pomalosť, plasticita, zmyslovosť, autenticita, idealizácia a ticho. Tvorba priestoru má byť podľa neho pomalým umením, ktoré „petrifikuje čas“, umožňuje kumulovať poznanie, čerpať z koreňov. Priestor má umožniť zážitok „pomalého času“. Nedostatočná plasticita, chýbajúci zmysel pre materialitu a tektoniku splošťuje prežívanie telesnej reality, robí priestor „iba pre oko“. Naopak zmyslovosť v architektúre priestoru má napomáhať prekonávať rozpor, ktorý sa deje v dnešnom človeku, keď informácie, ktoré k nemu prichádzajú skrze zmysly a prirodzené podvedomé biokultúrne odpovede, ktoré sa kumulujú a prenášajú v kultúre po tisícročia, sú v ostrom rozpore. Zmysly podľa Pallasmaa umožňujú prepájať vonkajšiu realitu s vnútorným svetom podvedomia. Primárnym priestorovým zážitkom sluchu v priestore je pre tohto autora práve ticho.¹²¹ Toto ticho je tým, čo potrebuje súčasný človek, ktorý sa nachádza takmer neustále pod časovým tlakom.

Pallasmaa vo svojich textoch spája tiež s pojmom ticha potrebu intimity, ktorej prežívanie sa odvíja najmä na rovine hmatového zážitku. Dotyk je to, čo vytvára pocit blízkosti. Rovnako ako Kahn kladie hmat na prvé miesto medzi zmyslami.¹²² Naproti

PALLASMAA, Juhani. *The Six Themes for the Next Millenium*, s.78/7.

116 Gotthard Booth (1915-1982) bol americký psychiater zaoberajúci sa vzťahom náboženstva a duševného zdravia.

117 Peter Zumthor o dnešku naproti tomu konštatuje: „Snad je možné popsat postmoderní svět takto: vše co přesahuje naše vlastní životy se zdá neurčité, nezřetelné a jakýmsi způsobem neskutečné.“ ZUMTHOR, Peter. *Promýšlet architekturu*, s.15.

118 Pallasmaa ilustruje zvláštnu kvalitu sakrálnej architektúry na chráme v Karnaku: „Time and space are eternally locked into each other in the silent spaces between these immense columns; matter, space and time fuse into one singular elemental experience, the sense of being.“

PALLASMAA, Juhani. *The Eyes of the Skin*, s.52.

119 Obaja architekti sa viackrát stretli i pri spolupráci.

120 HOLL, Steven. *Paralaxa*. 1.vydanie. Brno: ERA, 2003, s.71.

121 „Architecture presents the drama of construction silenced into matter, space and light. Ultimately, architecture is the art of petrified silence. When the clutter of construction work ceases... a building becomes a museum of a waiting, patient silence. In...the silence of the Gothic cathedral we are reminded the last dying note of Gregorian chant... Old houses take us back to the slow time and the silence of the past. The silence of architecture is responding, remembering silence. A powerfull architectural experience silences all external noise; it focuses our attention on our very existence, and as with all art, it makes us of our fundamental solitude.“

PALLASMAA, Juhani. *The Eyes of the Skin*, s.52.

122 „The eye is the organ of distance and separation, whereas touch is the sense of nearness, intimacy and affection. the eye surveys, controls and investigates, whereas touch approaches and caresses.“

intimite hmatového zážitku, skúmanie zrakom stavia človeka do role pozorovateľa s odstupom. Ostré svetlo v súčasných urbánných a architektonických priestoroch zabraňuje sústredeniu, pohľad človeka je totiž príliš rozptýlený. Pallasmaa zdôrazňuje úlohu tmy a tieňa v architektúre. Tiene otupujú ostrosť splošťujúceho, homogenizujúceho jas a umožňujú stíšenie, sústredenie, imagináciu a zážitok intimity.¹²³ Svetlo je teda podľa neho podstatným vyjadrovacím prostriedkom architektúry. Ono navodzuje atmosféru priestoru, vytvára pocit odcudzenosti či blízkosti, rozptýlenia či sústredenia.¹²⁴

3.3. Ticho v umení minimalizmu u Johna Pawsona

Medzi „architektami ticha“ nemožno obísť ani „minimalistu“ Johna Pawsona, v Čechách známeho autora kláštora trapistov v Novom dvore. Sám sa bráni povrchnej škatuľke minimalistického tvorcu.¹²⁵

Pawson sa snaží o tvorbu priestoru, ktorý by bol veľmi prostý, ale pôsobivý. Dobrá architektúra je jasná, oko ani telo v nej nič nestiesňuje, neruší. Minimalizmus však pre neho neznamená sebazápor, depriváciu, alebo absenciu; „*není definován tím, co není, nýbrž správností toho, co je, a bohatstvím prožitku, který nám připravuje.*“¹²⁶ Pawsonova výrazová askéza je snahou o znovuobjavenie významu základných,

Tamtiež, s. 46.

123 „*Deep shadows and darkness are essential, because they dim the sharpness of vision, make depth and distance ambiguous, and invite unconscious peripheral vision and tactile fantasy. How much more mysterious and inviting is the street of an old town with its alternating realms of darkness and light than atre the brightly and evenly lit streets of today! The imagination and daydreaming are stimulated by dim light and shadows. In order to think clearly, the sharpness of vision has to be suppressed, for thoughts travel with an absent-minded and unfocused gaze. Homogenous bright light paralyses the imagination in the same way that homogenisation of space weakens the experience of being, and wipes away the sense of place*“

Tamtiež, str. 46.

Steven Holl kritizuje používanie ostrého svetla vo vzťahu k materiálom takto: „*Chróom, čiré tabulové sklo a lesklá žula, které jsou použité v tolika moderních společenských prostorách, zrcadlí ostré světlo a vyvolávají neosobní atmosféru. Matné pískované sklo a broušené materiály mají naproti tomu hloubku, navozují rozjímavou atmosféru*“.

HOLL, Steven. *Paralaxa*, s.75.

124 „*Jazyk bez vět má- podobně jako přirozené světlo- essence, které přesahují konkrétní významy a účely. Jazyk se stává formou světla a světlo se stává jazykem. Tváří v tvář světlu ve vymezeném objemu začne prosvětlený prostor pusobit snově. Okamžik zvýšené citlivosti rozněcuje intuici. Stranou, dopředu, dozadu...prázdná slova světla zní v promlouvajícím tichu.*“

HOLL, Steven. *Paralaxa*,s.104.

125 „*Musíme opustit ideu minimalismu jako stylu a chápat ho jaku způsob uvažování o prostoru- o jeho proporcích, různosti povrchu a dopadu světla. Je to vize celku bez ostrých přechodu, jde spíš o kvalitu prostoru než o formu, o místa spíše než o věci.*“

PAWSON, John. Minimalismus. In TICHÁ, Jana. *Architektura, tělo nebo obraz*. 1.vydanie. Praha: Zlatý řez, 2009, s.19.

126 Tamtiež.,s.19.

obyčajných skutočností, ktoré rámcujú náš život.¹²⁷ V tejto askéze vidí potenciál bohatstva a zmyslovosti. Stavia svoju estetiku jednoduchosti proti nenásytnému, konzumnému hladu po zmene a novotách, proti neustálej zaujatosti budúcnosťou.

3.4. Ticho priestoru u Petera Zumthora

Stavby Švajčiara Petra Zumthora sú známe svojou fascinujúcou a vyváženou atmosférou. Podobne ako predošlí je fenomenologicky zameraný a vo svojej tvorbe sa sústreďí na komplexitu zmyslového prežívania priestoru. V rámci festivalu literatúry a umenia v Nemecku v roku 2003 prednášal o kvalitách architektúry podieľajúcich sa na tvorbe jej atmosféry, ktorú chápe ako estetickú kategóriu. Popri fyzických kvalitách hmoty architektúry a kombinácie materiálov, význame objektov vytvárajúcich pocit domova, vzťahu medzi interiérom a exteriérom, sa zaoberá zvukom v priestore, resp. jeho tichom. Priestor dáva znieť zvuku, slovu.¹²⁸ Má veľký vplyv na to, ako vyznie. Ale i keď si odmyslíme všetky zvuky, zostáva niečo ako zvuk priestoru, či jeho špecifické ticho.¹²⁹ Úlohou architekta je vytvárať priestor s touto kvalitou (nazýva ju *stillness*). V takom priestore dostávajú jednotlivé zvuky svoj existenciálny význam, vytvárajú hrejivý pocit, že človek sem patrí, a že nie je sám. Človek sa tak s prostredím ľahšie identifikuje.

Pojem intimity na rozdiel od Juhani Pallasmaa chápe predovšetkým prostredníctvom vnímania mierky priestoru vo vzťahu k človeku. Mierka vytvára pocit blízkosti či odstupu. Intimitu podľa Zumthora vytvára priestor sám, ale i predmety a detaily v ňom – v miere, akou sa prispôsobujú telu človeka.

Vo vzťahu k spomínaným iným prístupom je zaujímavé sledovať i jeho poňatie svetla a tieňa. Práca s prirodzeným svetlom, je prítomná od počiatku koncipovania priestoru. Priestor sám je akoby masou tieňa, do ktorej vstupuje masa svetelného toku, podľa zámeru architekta. Denné svetlo, resp. spôsob akým dopadá na povrch vecí Zumthor vníma takmer ako „spirituálnu kvalitu.“

U Zumthora neobídeme ešte inú zaujímavú úvahu súvisiacu s tichom. Pôsobivo vysvetľuje, ako pravdivosť architektúry vytvára pokoj. V postmodernej záplave nezrozumiteľných symbolov verí, že existujú ešte „pravdivé veci“ – zem, voda, slnečné svetlo, krajina, ale i obyčajné stroje a náradie.

127 Ide o to, „vytvořit nejlepší možné prostředí pro věci, na kterých v životě záleží...a přivést pozornost zpět k tomu, co je podstatné: sláva a blaženost nespočívá v aktu odebrání, nýbrž v požitku toho, co zůstalo. Hluboký a radostný zážitek spočívá v obyčejných věcech: sprchování, nebo přípravě jídla.“
Tamtiež, s. 20.

128 „Dbám na zvuk prostoru, dorazovou kvalitu materiálu a povrchu a ticho jako podmínku naslouchání.“
ZUMTHOR, Peter. *Promýšlet architekturu*, s. 82.

129 „...I imagine extraciting all foreign sound from a building, and if we try to imagine what that would be like.. The question arises: does the building still have a sound? ..They have sounds that aren't caused by friction, I've no idea what they are. Maybe it's the wind or something. But you only really feel there's something else there when you enter a space that's soundproofed. It's lovely. I find it's a beautiful thing when you're making a building and you imagine the building in that stillness. I mean trying to make the building quiet place.“

ZUMTHOR, Peter. *Atmospheres*. 1.vydanie. Basel-Boston-Berlin: Birkhauser, 2008, s. 33.

„Ty jsou, co jsou, nenesou žádné umělé poselství, jejich přítomnost je samozřejmá. když pozorujeme předměty nebo stavby, které se zdají spočívat samy v sobě, je naše vnímání určitým způsobem klidné a apatické. Objekt, který pozorujeme, nevyžaduje žádnou výpověď, je prostě jen tady. Naše vnímání je klidné, nepředpojaté a nemajetnické. Leží mimo oblast znaků a symbolů. Je otevřené a prázdné.“¹³⁰

3.5. Zhrnutie- ticho ako kvalita priestoru a jej paralely v teológii a liturgii

3.5.1. Zmysel ticha v architektúre a v liturgii

Zdá sa, teologické texty a texty architektov sa stretávajú predovšetkým v dvoch perspektívach – v dôraze na *existenciálny (či v teológii až mystický)* význam ticha a na jeho *podstatný a pozitívny význam pre komunikáciu*.

Ticho podporuje spočinutie v prítomnosti, prežívanie „tu a teraz“, uvedomovanie si vlastnej existencie. Tam, kde architekti hovoria väčšinou len o seba-vedení, dopĺňame ako kresťania rozmer poznávania Boha, poznanie seba a poznanie Boha sú pre veriaceho spojené nádoby. „Prebývanie v sebe“ je zároveň prebývaním v Bohu, spočinutím v Božom „dnes“. Ticho je teda priestorom zakotvenia v realite, vo vlastnom bytí a v konečnom dôsledku v jeho zdroji, priestorom harmonického zjednotenia stvorenia, toho čo je v čase, s Bohom. Táto jednota zároveň znamená v človeku jednotu medzi dušou a telesnou sférou. Architektúra i liturgia jej napomáhajú skrze svoju celostnú zmyslovú pôsobivosť. Úloha telesnosti sa v duchovnom živote a jeho prežívaní ukazuje ako podstatná.¹³¹

V oboch oblastiach, teológie i architektúry, má ticho význam vo vzťahu ku komunikácii, k slovu, k jazyku, ticho a slovo sú komplementárne. Určitá umiernenosť v reči, aby vyznelo to podstatné, je požadovaná pre liturgiu i pre jej architektúru. Sémantická umiernenosť a pravdivosť architektúry napomáha účinnosti slova, ktoré tu má zaznieť, i non-verbálnej účinnosti symbolov v priestore a v prvkoch sakrálneho umenia.

3.5.2. Výrazy vyjadrujúce rôzne aspekty obsahu pojmu v textoch architektov

V textoch teórie architektúry vyjadrujú často určitý aspekt obsahu ťažko uchopiteľného pojmu ticha rôzne slová, ako napr.: *pravdivosť, prostota, čistota, prázdno, skromnosť, krása, introvercia, intimita*. Jedným z načastejších pojmov

130 ZUMTHOR, Peter. *Promýšlet architekturu*, s.16.

V tomto nadväzuje na úvahy rakúskeho spisovateľa Petera Handkeho. Na inom mieste v texte vyznáva: „Vnímám krásné mlčení staveb, ktoré spojujú pojmy ako netečnosť, samozrejmosť, trvalosť, prítomnosť a integrita, ale také vřelosť a smyslnosť; byť sám sebou, byť stavbou, ne niečo predstavovať, ale niečím byť.“

Tamtiež, s.31.

131 „Když jsem zcela přítomný ve svých zmyslech, pak všechno, s čím se setkávám, prožívám intenzivně. Pak dokážu ve všem vytušit tajemství, ve všech věcech vidím neviditelného Boha. Když jsem zcela ve svém sluchu, slyším i...hlas, který se nedá zaslechnout. Jde o intenzitu života. A k ní je třeba ztišení, uvolnění, svobody, údivu a vydání se tomu, co je.“

GRÜN,Anselm. *Svatý Benedikt z Nursie*. 1.vydanie. Praha: Vyšehrad, 2004, s.116.

spájaných s architektúrou ticha sú *materialita* a *zmyslovosť*. Výrazovými prostriedkami „reči ticha“ sú prostriedky architektonickej kompozície.¹³²

Pravdivosť v tvorbe priestoru znamená vnútornú koherenciu výpovede a prostriedkov, ktorými je tlmočená. Primeranosť formy, absenciu nadbytočného, pravdivé používanie materiálu v zmysle priznania jeho kvalít, ale i spôsobu použitia tomu-ktorému materiálu vlastného. Pravdivosť znamená vylúčiť i snahu o vkladanie umelých posolstiev, ktoré nemajú základ vo veci samej. Pravdivý priestor akoby „spočíval sám v sebe“, a i naše vnímanie v ňom sa upokojuje. V takomto priestore našu pozornosť nič neruší.¹³³

Prostota nevytvára sémantický hluk z nadmiery podnetov. Požiadavka prostoty je pritom vlastná i liturgickej reči. Romano Guardini v slávnom dielku *O duchu liturgie* nazýva liturgiu „spútaným citom“¹³⁴. Nemá rada premieru citu a preťaženosť slov. Nesmie človeka tlačiť do exhibície či pocitov, na ktoré práve nie je disponovaný.¹³⁵ Tón liturgie teda má byť hlboký, avšak pokojný a prostý. Túto požiadavku vzťahujeme i na „tón“ jej priestoru.

Ovocím prostoty a pravdivosti je *krása*. Hoci obsah tohto pojmu nemožno uspokojivo definovať, je iste bytostne dôležitou kvalitou sakrálneho priestoru. Podstatné je umožniť u návštevníka chrámu „zážitok krásy“. Zumthor ako jeden z možných zážitkov krásy uvádza „*intenzívni prožitok určitého okamžiku, pocit úplné absence*

132 Vytvárať architektonickú kompozíciu znamená vytvárať priestorovú kompozíciu, ktorej kvalita je o to vyššia, čím viac sa podarí spojiť jej materiálne časti a aspekty zjednocujúcou silou nosnej myšlienky, v ktorej sú vzájomne sprostredkované obsah, funkcia, konštrukcia a forma. Pojem „kompozícia“ je úzko spätý s pojmom „forma“. Obidva tieto pojmy sú tak blízke, že ich môžeme oddeliť iba teoreticky. K základným vizuálnym vlastnostiam formy patria: tvar, veľkosť, farba, textúra, poloha, orientácia a vizuálna inercia. K základným elementom formy v priestore sú: bod, línia, plocha, objem. Kompozícia je predstavovaná *súborom kategórií* – vlastností elementov formy, nástrojov a mier ich zmien ako rytmus, eurýtmia, symetria, asymetria, zhoda, nuansa, kontrast a pod.

Porovnaj: FINKA, Maroš. a kol. *Architektonická kompozícia*. 1.vydanie. Bratislava: Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity, 1994.

Vo vnímaní priestoru sú podstatné aj nevizuálne vlastnosti: zvuk a dozvuk v priestore, vôňa, teplota a prúdenie vzduchu, haptické vlastnosti materiálov.

133 Zumthor sa napríklad sťažuje, ako pri určitých stavbách k nemu stále prehovára z každého detailu rukopis, ego architekta.

134 Porovnaj: GUARDINI, Romano. *O duchu liturgie*. 1.vydanie. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993, s.10.

135 „*A pak: liturgii je vlastní podivuhodná zdrženlivost. Jisté formy odevzdání sotva vyslovuje, anebo je zahaluje v tak bohatou spleť obrazů, že se v nich duše přesto cítí skryta. Modlitba církve nevytahuje násilím tajemství srdce na světlo. Drží se na rovině myšlenky a onrazů, probouzí sice docela něžné, nejhlubší hnutí a prožitky, ale ponechává je zároveň v skrytu. City odevzdání, slova, jež vyjadřují otevřenost, nelze veřejně vyslovit-a vůbec už né často, aniž bychom tím ohrozili duchovní stud, vlastní lidské duši. „iturgie je místo, kde člověk může vyslovit svůj vnitřní život v celé jeho plnosti a hloubce a kde si přitom může být jist, že jeho tajemství zůstává skryté: secretum meum mihi.“* Tamtíež, s.11.

vnímání času, bez vědomí minulosti a budoucnosti.“¹³⁶ Tým nadväzuje na Bergsonov koncept kvalitatívneho prežívania času ako trvania (*durrée*), ktorý je protikladom lineárneho, kvantitatívne merateľného času.

Intimita obracia človeka k jeho vlastnému vnútru. Určitá možnosť zažívania intimity i vo veľkom liturgickom priestore je nutná, aby sa jednotliviec necítil stratený, a aby univerzálne pravdy a zhromaždenie nemalo akýsi neosobný ráz bez vzťahu k intímnemu prežívaniu jednotlivca. Toto je možné dosiahnuť prácou s tlmeným svetlom, proporciami priestoru prispôbenými ľudskej mierke. Zážitok intimity je v človeku tesne spojený s hmatom, na jej vnímanie má teda vplyv i kvalita detailov prístupných dotyku a haptické vlastnosti materiálov..

Dôraz na *materialitu* a kvalitu zmyslového prežívania, spájajúceho v sebe dotyk, pohľad, načúvanie, vône, napomáha stíšeni. Výrazná prevaha vizuálnych vnemov vnímanie triešti. Paul De Clerk zdôrazňuje: „*aby liturgie zasáhla naší mysl, je důležité si uvědomit, jak působí - ne rozumově, ale tělesně.*“¹³⁷

Je zjavné, že všetky tieto kvality sú priam nutné v tvorbe sakrálneho priestoru. Architekt samozrejme hovorí o tichu v trochu inej rovine, ako o ňom hovorí teológ, či konkrétne liturgik zaoberajúci sa jeho miestom v liturgii. Tieto prístupy však nie sú mimobežné, keďže obe oblasti spája antropologické úsilie o pochopenie najhlbších potrieb človeka. Ak sú správne pochopené, potom sa stretnutie viery a architektúry v tvorbe liturgického stane harmonickým akordom, skrze ktorý zaznieva krása Tajomstva.

136 ZUMTHOR, Peter. *Promýšlet architekturu*, s.68.

137 DE CLERCK, Paoul. *Moudrost liturgie a jak ji porozumět*, s.35.

4. Jazyk ticha v architektúre liturgického priestoru

Chcem sa teda na záver bližšie venovať cestám, ktorými architektúra liturgického priestoru vyjadruje ticho. Skúmam a interpretujem konkrétne inšpiratívne sakrálne stavby 20. a 21. storočia. Okrem malej odbočky k fínskej sakrálnej architektúre, prevažne luteránskej, ktorá je inšpiračným zdrojom aj pre katolícke kostoly, venujem sa výlučne katolíckemu liturgickému priestoru západného obradu. Preto vynechávam i inak významné príklady sakrálnej architektúry ticha, ako sú napríklad tie od japonského architekta Tadaa Anda. Zaoberám sa širším začlenením kostola do prostredia, artikuláciou jeho vzťahu k nemu, uchopením jeho architektonickej formy a napokon pre sakrálny priestor obzvlášť podstatným výrazovým prostriedkom, ktorý tvorí jej výraz-svetlom. Tento výklad samozrejme nie je vyčerpávajúci, dúfam však, že vystihuje to najvýraznejšie a podstatné.

4.1. Vzťah liturgického priestoru k širšiemu okoliu

Už samo umiestnenie kostola vo vzťahu k okoliu ovplyvňuje jeho pôsobenie. V minulosti bol urbanistickou dominantou mesta. Dnes už kresťanská viera nie je v spoločnosti jednotiacim momentom. Cirkev cíti, že jej presvedčivosť stojí na ochote prijať túto nedominantnú pozíciu. Spôsob, akým vyznieva kostol vo svojom prostredí, odráža, ako cirkev samu seba a svoju úlohu v spoločnosti chápe. Ustúpenie do pozadia neuberá nič na sile mnohým novým kostolom, ktoré sú nenápadne začlenené do okolitej zástavby. Príkladom až provokujúcej skromnosti je kostol Krista, nádeje sveta vo Viedni.¹³⁸ Na okraji moderného komplexu veľkých bytových domov s veľkou mierou zasklenia stojí prostý, takmer čierny kváder kostola, ktorého mierka je nápadne, až hrejivo ľudsky malá v porovnaní s budovami okolo. Kostol je v tomto mieste tou najmenšou stavbou a táto priznaná skromnosť ho robí čímsi „celkom iným“ a sympatickým. Vonkajšia „skromnosť“ však môže byť vyjadrená i rôznymi inými cestami, nielen umiestnením a mierkou, ktoré v reáli viac vychádzajú z početnosti cirkevnej komunity a jej možností a potrieb, než z architektonického zámeru.

Urbanistickým „ustúpením do úzadia“ býva výnimočne až umiestnenie stavby pod terén¹³⁹, ktoré ju pevnejšie spája s prostredím, ako by s ním mala splynúť. Zem je napokon prostriedkom ukotvenia celej našej telesnej sféry, architektúra môže tento moment posilniť, alebo potlačiť. Ikonická katolícka pohrebná Kaplnka posledného rozlúčenia v slovinskom mestečku Krašnja je vsadená do zeme tak, že je svojou zadnou stranou opretá o svah, takže strecha je takmer v úrovni s terénom. Čelná stena sa otvára smerom do údolia. Základný pocit je kombináciou pocitu stability a otvorenosti. Krivkovité tvary stien ladne sledujú vrstevnice. Stavba kaplnky vyjadruje pokoru a splynutie zo zemou: „...prach si a na prach sa obrátiš!“ (Gn 3,19). Vnútorňý priestor je takmer prázdny, ale vďaka nevysokému stropu a drevu na stenách nepôsobí chladne.

138 Autorom je Heinz Tesar, rok dokončenia 2000. Vid' obrazová príloha.

Porovnaj: ŠMÍDEK, Petr. *Katolícky kostel "Kristus – nádeje světa."* (30.1.2005) [2012-06-10] <<http://www.archiweb.cz/>>

139 Najznámejším podzemným kostolom je snáď lurdská bazilika Sv. Pia X. pre 20 000 osôb, ktorej autorom je architekt Pierre Vago.

Svetlo nádeje vnáša do priestoru svetlák v tvare kríža. Za noci naopak tento kríž, podsvietený, vyžaruje akoby zo zeme - akoby chcel vyjadriť nádej tých, ktorí v nej ležia.¹⁴⁰

V súčasnosti cirkev potrebuje prezieravo reagovať na zmenu vo vnímaní jej úlohy a autority spoločnosťou. Jej pozíciu odráža i pozícia kostola v urbanizme mesta. Je povzbudivé, že toľké moderné kostoly dokázali zo straty urbanistickej dominancie naopak mnoho vytážiť a vznikli tak stavby nových, prekvapivých hodnôt.

4.2. Artikulácia prechodu medzi profánnym a sakrálnym.

V artikulácii bezprostredného vzťahu medzi kostolom a jeho okolím sa odráža naše chápanie vzťahu medzi profánnym a sakrálnym. Kostol je sakrálnym priestorom, vo vzťahu k okoliu tak trochu „iným svetom“. Nie však v zmysle magickom, ale v zmysle špecifického ohniska, ktoré akoby osvetľuje celý priestor profánna a ukazuje ho ako miesto Božej prítomnosti. Zážitok stíšenia, vedomie „inakosti“ priestoru chrámu pri vstupe doň, podporuje intenzívnejšie sústredenie na liturgiu. Kostoly vzťah sakrálneho a profánneho tematizujú rôznym spôsobom, rôznou mierou vymedzenia voči prostrediu či komunikácie s ním.¹⁴¹ Vo fínskej luteránskej architektúre nachádzame u stavieb zasadených v prírodnom prostredí príklady výrazného zneistenia hranice medzi priestorom bohoslužby a okolím (napríklad presklením steny za oltárom s ponechaným výhľadom do krajiny). Toto prepojenie odkazuje k sakramentalite celého stvorenia. Všeobecne nachádzame v protestantských kostoloch väčšiu mieru presklenia a komunikácie medzi interiérom a exteriérom. Katolícke stavby vykazujú trochu vyššiu mieru izolácie. Tradične vysokopoložené okná vpúšťajú dostatok svetla, ale znemožňujú bezprostredný vizuálny kontakt s okolím.

Artikulácia „prechodu“ do sakrálne začína už riešením prístupu do kostola. Do Kostola sv. Pavla vo Foligno¹⁴² prichádza návštevník po širokej, jemne stúpajúcej rampe, smeruje nahor, kráčajúc oproti obrovskej, takmer hladkej betónovej čelnej stene kostola. Táto monumentálna bariéra, hranica *iného sveta* je prerušená v celej dĺžke preskleného vstupného parteru. Ojedinelým, no pôsobivým spôsobom býva predĺžený, tunelovitý prechod alebo zostup do podzemia, za ktorým sa otvára priestor pre zhromaždenie. Ďalším riešením môže byť vytvorenie akéhosi mikrourbanizmu -

140 Autorom je štúdio OFIS architekti, rok dokončenia 2009. Vid' obrazová príloha.

Porovnaj: ŠMÍDEK, Petr. *Kaple pro poslední rozloučení*. (19.6.2009) [2012-06-10] <<http://www.archiweb.cz/>>

141 Jedinečným a ojedinelým príkladom výraznej artikulácie vstupu do chrámu nájdeme v kláštore a kostole v Nemeckom Volkenrode Prechod medzi kláštorom a jednoduchým kubickým priestorom kostola tvorí chodba oddelená od exteriéru dvojitémi presklenými plochami naplnenými rôznymi drobnými predmetmi a materiálmi s rôznou mierou transparentie: pieskom, perím, kúskami oblečenia a pod. Profánne prvky sú tu spolu so svetlom nositeľom sakrálne, do ktorého priestor vovádza. Svetlo prenikajúce nerovnako transparentnými sklami zachytáva a vnáša do interiéru ich farebnosť, je nimi stlmené a roztrieštené do škvŕn. Vytvára priam mystickú atmosféru. Liturgický priestor sám je prostý, zameraný na podstatné. Realizácia je z roku 2001, autorom návrhu je architekt Meinhard von Gerkan

142 Autorom je Massimiliano a Doriana Fuksas, rok dokončenia 2009. Interiér kostola-vid' obrazová príloha.

komplexu budov, do ktorého je kostol zasadený. Takýto areál i s priestorom nástupu do kostola môže mať svoju špecifickú atmosféru, a v prípade, že je to zmysluplné, je tak možno docieľiť vyššiu mieru izolácie vstupu do chrámu od širšieho okolia.¹⁴³ Príkladom takého komplexu je farské centrum v nemeckom meste Riem¹⁴⁴, ktoré zvonku pôsobí tak trochu ako uzatvorený, betónový až kláštorne kľudný ostrov ticha a sústredenosti. Väčšina kostolov je síce vo svojom riešení omnoho prostejšia, vyjadrenie špecifika funkcie, ktorý stavba ukrýva, by však nemalo chýbať.

Téma vzťahu medzi svetom „tam vonku“ a priestorom kostola sa neodráža len vo vnímaní vstupu do chrámu, ale môže byť vyjadrená i poňatím štruktúry „obalu stavby“, ktorý ich hranice definuje. Príkladom stavby, ktorá túto tému artikuluje, je rímskokatolícky Kostol Sv. Ducha v Ostrave.¹⁴⁵ Kostol oválneho pôdorysu je sémantickou dominantou svojho okolia-panelového sídliska. Autorská správa uvádza:

„Areál je koncipovaný jako slupky přechodu od vnějšího materiálního světa k vnitřnímu duchovnímu. Jednotlivé vrstvy přechodu jsou jako stupně ztišení. Plato - křížová cesta - zářez - vnější zeď kostela - věnec bočních prostor – vnitřní chráněné intimní jádro...Vlastní chrám je vytyčen elipsou - bipolárním útvarem se dvěma ohnisky - v řeči symboliky vztahem mezi těmito ohnisky, vztahem mezi dvěma póly, vztahem člověka a Boha, vyjádření lidského synovství, vyjádřením jednoty církve. V řeči geometrie má každý bod elipsy stejný součet vzdáleností od ohnisek .Světlo modeluje celý vnitřní prostor, jednotlivé proražené otvory v mase zdi mají svůj sémantický význam a barvu (svatostánek, menza, kříž, kůr a pod.) Hmotný charakter objektu kontrastuje s odhmotněným účinkem světla filtrovaného abstraktními fraktálními vitrážemi. Světlo se tak stává prvkem, který navozuje neexistenci rozhraní mezi smysly ověřitelným a tím, co je za hranicí hmotné skutečnosti.“¹⁴⁶

4.3. Redukcia a obmedzenie ako tvorivý princíp

4.3.1. Pokusy o nadviazanie na cisterciácku tradíciu

VSRM k riešeniu liturgického priestoru pripomínajú, že: „aj na tomto poli treba starostlivo dbať o vznešenú jednoduchosť.“¹⁴⁷ Ideálom vznešenosti a jednoduchosťou liturgického priestoru je v dejinách katolíckej cirkvi benediktínska a cisterciácka architektúra. V 20.storočí na túto tradíciu najvýraznejšie nadviazal dominikánsky kláštor v La Tourette¹⁴⁸, inšpirovaným vzorovým benediktínskym kláštorom v Le

143 Zasadenie kostola medzi ďalšie budovy a prístavby tvoriace bariéru hluku ulice a umocňujúce vedomie *prechodu* bolo typické v 20.storočí pre tvorbu významného tvorca kostolov, Emila Steffana, ktorému sa budem viac venovať neskôr.

144 Autorom je štúdio Florian Nagel architekten, rok dokončenia 2001. Zaujímavosťou je, že centrum je z 2/3 katolícke a z 1/3 luteránske. Vid' obrazová príloha.

Porovnaj: ŠMÍDEK, Petr. *Farní centrum Riem*. (1.5.2007) [2012-06-20] <<http://www.archiweb.cz/>>

145 Autorom je architektonický ateliér Štěpán, rok dokončenia 2007.

Porovnaj: KRATOCHVÍL, Jan: *Římskokatolický kostel svatého Ducha*. (7.4.2008) [2012-06-18]. <<http://www.archiweb.cz/>>.

146 Tamtiež. Citácia autorskej správy.

147 VSRM,čl.287.

148 Opátstvo Sainte Marie de la Tourette v Eveux-sur-l'Arbresle pri Lyone vznikalo v rokoch 1950-1960. Autorom návrhu je Le Corbusier, spoluautorom Iannis Xenakis. Nachádza sa v Éveux-sur-l'Arbresle vo Francúzsku. Vid' obrazová príloha.

ŠMÍDEK, Petr. *Klášter La Tourette*. (24.8.2007) [2012-06-20] <<http://www.archiweb.cz/>>.

Thoronet.¹⁴⁹ Výstavbu La Tourette viedol opát Marie-Alain Couturier, veľký kritik gýču a prepychovosti v sakrálnnej architektúre. Požiadavka skromnosti dominikánskej stavby vychádzala zo slov „*Blahoslavení chudobní v duchu.*“ (Mt 5,3).¹⁵⁰ Opát Couturier veril, že krása sa dá vytvoriť s malými prostriedkami, pretože intenzívny a čistý zážitok je možné sprostredkovať skrze proporcie objemov a rozvrhnutie svetla a tieňa.¹⁵¹ Takýto prístup vytvára *pravdivý* priestor.¹⁵² V La Tourette to Le Corbusier naplnil dôsledne. Formy a materiály zodpovedali dobe svojho vzniku.¹⁵³ Použil „krutý“¹⁵⁴ pohľadový betón a drsné omietky. Veľkosť cieľ obmedzil na minimum. Tým prepojil chudobu s ideálom pravdivosti. Priestor kostola, rozdeleného na časť pre laikov a časť pre mníchov, tvorí prostý kubus. Proporcie a svetelná atmosféra vytvorená kombináciou farebného a bieleho svetla, sú však dokonalé. Je tu málo vecí, oltár je posunutý uprostred medzi lavice mníchov a priestor pre ľudí, čím získal na výrazovej sile. Kríž stojí ako nemý svedok.

Tvrdé betónové formy v kostole La Tourette dopĺňajú krivky a červeno-modro-žltá farebnosť použité v nízkej krypte priliehajúcej k hlavnému kostolu. Prečo ich Le Corbusier používa práve takto, nemožno celkom logicky vysvetliť. Odráža sa v nich jeho širšia skúsenosť s kultovými a sakrálnymi miestami, a to nielen kresťanskými. Kláštor La Tourette je rovnocenným nasledovníkom vznešenej a prostej mníšskej architektúry dávnej minulosti, ale tvorivo do nej vnáša i mnoho nového. Výsledkom je stavba pôsobiaca mníšsky prosto a zároveň veľmi vitálne.¹⁵⁵

Jedným z neskorších pokusov o pokračovanie v tradícii mníšskej architektúry je tvorba benediktínskeho mnícha Hansa der Laana. Pri tvorbe opátstva St. Benedictusberg vo Vaalse¹⁵⁶ v Holandsku Der Laan pracoval s jednoduchými pravoúhlymi formami a s prevažujúcim použitím pohľadového betónu, kameňa a tehly. Podstatným znakom

149 Opátstvo Le Thoronet vo francúzskom Provence z 13. storočia dnes slúži ako múzeum. Vid' obrazová príloha.

150 „*Pravdivosť je neoddeliteľne spojená s ideálom chudoby, jak je zachycen v „základním programu“ křesťanství, v Ježíšových blahoslavenstvích (Mt 5,3; Lk 6,20). Znamená to nechtít ukazovat více, než je vidět. Nedělat více, než můžeme. Nechtít více, než je nutné.*“

SCHMIDT, Norbert. Ducha vane, kam chce. Portrét Marie-Alain Couturiera. *Salve*, 2004, roč.14, č. 4, s.69.

151 O chudobe foriem raz povedal: „*Zdá se, jakoby jí chudoba staveb minulosti byla prosycena, vřdyť ji lze rozeznat již účinkem linií,proporcí a zvolených materiálu. Ale také díky hluboké prostotě jejich souznění s okolím, které je obklopuje.*“ a zdôrazňuje „*Sláva Boží nespočívá v premíře a bohatství, ale v dokonalosti čistého díla*“

Tamtiež. s.78.

152 Vytvorenie sakrality skrze krásu foriem ilustruje na Ronchamp. „*Opravdová sakrální stavba není totiž totéž co sekulární stavba, která byla posvěcena prostřednictvím rituálu, popřípadě činností, k níž je užívána. Je sakrální ve své podstatě, díky kvalitě forem, z níž se skládá.*“

COUTURIER, Marie-Alain. L'art sacre- vybrané texty. *Salve*, 2004, roč.14, č.4, s.83.

153 „*klidné formy v architektuře ticha, skoro bez barev, černá a bílá*“ konštatuje Couturier.

SCHMIDT, Norbert. Duch vane kam chce, s.69.

154 „*Krutý betón*“ je výraz samého Le Corbusiera.

Porovnaj: ŠMÍDEK, Petr. *Klášter La Tourette*. <<http://www.archiweb.cz>>.

155 Porovnaj: Tamtiež.

156 Opátstvo vznikalo v rokoch 1956-1986. Vid' obrazová príloha.

priestoru kostola je zjednocujúca svetelná atmosféra. Svetelné nuansy umocňujú vnímanie kompozíciu foriem ako celku. V opátstve vo Vaalse je sivastý interiér chrámu zaliaty svetlom z rady vysokopoložených okien. Štruktúra priestoru je určená rytmicky sa opakujúcimi prostými prvkami stĺpov, bočných ník kaplniek, okien, lavíc. Až mysticky pôsobí krypta kostola, osvetlená prirodzene len svetlými v postranných kaplnkách. Svetlo ožaruje priestor z neviditeľných svetlých ako jemná aureola.

Der Laan dosiahol ticho priestoru zjednotením jeho atmosféry, ktorá je pre cisterciácku architektúru typická a snažia sa o ňu i dnes mnohí architekti. Henry Plummer ju v diele *Architecture of Natural light*¹⁵⁷ nazýva „*atmospheric silence*.“ Je výsledkom útlmu kontrastov svetla a farieb, útlmu odrazivosti materiálov a určitou podobnosťou ich haptických vlastností. Povrchy sú skôr drsné, bez výrazného lesku, takže svetlo v priestore dostáva difúzny charakter. Škála foriem a materiálov, ale i symboly a významové akcenty sú redukované. To spôsobuje, že všetko sa v pohľade akoby zlieva a nad zaujatnosťou konkrétnymi prvkami či detailom prevažuje intenzívny dojem z celku. Rytmické opakovanie rovnakého prvku pôsobí samozrejme a upokojujúco. Kahn nazýval takýto priestor *monolitickým*. Dá sa povedať, že takýto priestor „pôsobí bezprostredne svojou prítomnosťou“ a podporuje vnímanie prítomnej reality a pocitu zakotvenia vo svete.

Ak hovoríme o pokusoch nadviazať na tradíciu cisterciáckej architektúry, nemôžeme obísť ani relatívne nedávno dokončený trapistický kláštor Nový dvůr v Českej republike. Autorovi Johnovi Pawsonovi sa tu podarilo vytvoriť tichú, *monolitickú* atmosféru využitím nepriameho osvetlenia, zjednocujúcim použitím bielej farby, (biely priestor je prirodzene kontemplatívny), a do krajnosti dotiahnutou redukciami detailov. Oproti der Laanovi nevyužíva výraznejšie v architektúre rytmus, naopak redukuje spáry a členenia – dokonca i vo valene zaklenutej krížovej chodbe absentuje klasický rytmus stĺpových podpôr.¹⁵⁸ Prechádzajúc priestorom je tak posilnená kontinuita vnímania. Nemožno však Pawsonovi nevytknúť, že minimalistickú estetiku, v ktorej navyše rád popiera tektoniku, dosahuje použitím sadrokartónových konštrukcií (napr. na spomínanej valenej „klenbe“ krížovej chodby), čím popiera cisterciáckej tradícii vlastnú tektonicitu a trvanlivosť použitých materiálov.

4.3.2. Prostota formy v architektúre kostolov 20.a 21.storočia

Ak by sme chceli hlbšie skúmať súčasné architektonické formy kostolov, mali by sme začať už v dobe liturgického hnutia. Významnými tvorcami najmä povojnových katolíckych kostolov boli architekti, zároveň i priatelia Emil Steffan a Rudolf Schwarz.

157 PLUMMER, Henry. *The Architecture of Natural Light*. 1.vydanie London: Thames & Hudson, 2009.

158 Autorom je John Pawson, spoluautorom český Ateliér Soukup. Stavba bola dokončená v r. 2004. „*Když jsem od mnichů dostal tuto zakázku, věděl jsem, čeho chci v Novém Dvoře dosáhnout: znovu nalézt ideál cisterciácké architektury 12. století.. Znovu najít smysl pro světlo, dobré proporce, pro jednoduchost, smysl pro střídmost vznešenost a pro detaily ...Architektura, která nepoužívá spáry a uměle seskupené prvky není jen estetickou manýrou. Snaží se spíše odstranit zdroje rozptýlení, ať už zřakové nebo funkční, a tak napomáhat mnichům k soustředění na Boha“ povedal autor pri zakladaní základného kameňa.*

ŠMÍDEK, Petr. *Klášterní kostel trapistů v Novém dvoře*. (8.4.2005) [2012-06-20] <<http://www.archiweb.cz/>> Vid' obrazová príloha.

Schwarz¹⁵⁹, člen spolku Quickborn, bol vo svojej dobe prorokom prostoty. Jeho prvý a najznámejší katolícky kostol St. Fronleichnam¹⁶⁰ v Aachene z 30. rokov, na ktorom Steffan spolupracoval, rešpektuje vtedy prevládajúci model liturgického priestoru ako cesty. Tvorí ho len pozdĺžne orientovaný prostý biely kváder impozantných rozmerov a výšky (47x13x21 m) s nízkou postrannou loďou a s oddelene postavenou, 40 m vysokou zvonnicou.¹⁶¹ Čistá beloba stien kontrastuje s čiernym mramorom (použitým na dlažbu, obklad stien a oltár) a tmavým drevom vnútorného zariadenia. Objem pôsobí dosť uzavretým dojmom, štvorcové okná v obvodových stenách sú takmer všetky tesne pod stropom. Veľká hĺbka priestoru silne zameriava pozornosť k oltáru pred monumentálnou prázdnu bielou stenou. Návštevník chrámu je akoby polapený prísny Božím majestátom a neúprosne zameraný k jedinému cieľu. Prostá vznešenosť a rozpýlené denné svetlo zostali pre Schwarzove stavby typické. Steffanove kostoly viac odkazujú na tradičné tvaroslovie (využíval napr. často poloblúk a prvok stĺpu), prevažujúcim materiálom jeho stavieb je tehla a kameň. Pokiaľ to bolo možné, izoloval liturgický priestor kostola od ulice systémom ďalších prístavieb a snažil sa vytvoriť stíšený predpriestor vstupu do chrámu.¹⁶²

Kubus ako vyhranene jednoduchý tvar kostola v St. Fronleichnam je dodnes často variovanou formou, ktorá sa v architektúre od doby funkcionalizmu všeobecne presadila. Kubickej forme dáva špecifický výraz jej mierka, proporcie, miera uzavretosti a narušenia, spôsob presvetlenia. V dnešnej dobe, odpútanej od predstáv prísneho funkcionalizmu, nachádzame množstvo príkladov, v ktorých autor pracuje s východiskovým jednoduchým tvarom viac či menej skulpturálne, ako to vidíme napríklad v svetoznámych stavbách Kostola Panny Márie v Marco de Canavezes od Álvára Sizu¹⁶³, vo Fuksasovom Kostole sv. Pavla vo Foligno¹⁶⁴, či. v tvorbe Andreasa

159 Rudolf Schwarz (1897-1961) bol nemecký architekt známy najmä ako stavitel' kostolov, prezývaný „rýnsky mystik“. V mladosti bol členom spolku Quickborn a udržiaval intenzívny kontakt s Romanom Guardinim.

Emil Steffann (1899-1968) bol nemecký architekt, konvertita z protestantizmu a významný stavitel' katolíckych kostolov. Priateľ Rudolfa Schwarza.

160 Autorom je Rudolf Schwarz. Rok dokončenia: 1930. Vid' obrazová príloha.

161 Autorov snahou bolo hľadať nové formy v dobe krízy tvaroslovia sakrálnej architektúry.

„Eine Würdigung der Kirche als geistig-religiöses Bauwerk wurde zunächst weniger von Schwarz selbst als von seinen Interpreten wie Romano Guardini... Begriffe wie Armut und Askese, Leere als Gottesfülle, stille Anwesenheit Gottes, oder Raum für Werkchristen sind schon weitergehende, stark interpretierende Deutungen; Schwarz äußerte sich 1930 noch eher formal beschreibend: er wollte "eine Dominante in die Unordnung" stellen, und zunächst mit den neuen Formen der Zeit auf den Verlust der alten Architekturikonographie reagieren. Das ;künstlerische Thema dieser Kirche (ist) tatsächlich der Kasten', die wachsende Raumfolge entspricht dem Wachsen der Idee.“

ŠMÍDEK, Petr. *Farní kostel St. Fronleichnam*.(4.9.2010) [2012-06-18]. <<http://archiweb.cz>>

162 Medzi jeho realizácie patrí: St. Laurentius v Mníchove z roku 1955; St. Konrad v Duisburg-Farhn z roku 1956; Františkánsky kostol St.Marien v Kolíne, St. Elisabeth v Leverkusen-Opladen z roku 1957 a mnohé ďalšie.

163 Autorom kostola v portugalskom meste Marco de Canavezes je Álvaro Siza. Kostol bol dokončený v roku 1996.

164 Hlavnú hmotu kostola tvoria dva betónové hranoly, pričom menší je zavesený vo väčšom, ponechávajúc medzipriestor medzi vnútrom menšieho kvádra vymedzujúceho priestor liturgie a

Mecka.¹⁶⁵ Mnoho kostolov však stráca silu prostej formy vnášaním zbytočne formálnych, estetických prvkov.(v tomto zmysle je čo vytknúť napr. i kostolu vo Foligno). Princíp redukcie, prijatia obmedzenia ako zameranosť na podstatné a oprostie sa od formálnosti a gýča má pri tvorbe súčasného liturgického priestoru stále svoju podstatnú úlohu.

V protiváhe k „variáciám hranolu“ existujú i v dnešnej dobe úspešné pokusy o vyjadrenie prostoty cestou abstrahovane historizujúceho návratu k sakrálnemu priestoru ranného stredoveku, z ktorých niekoľko je možno nájsť i v Čechách a na Morave.¹⁶⁶ Že nositeľom sakrálna môže byť rovnako dobre i dynamická, plastická forma, to dokazuje slávny kostol v Ronchamp, či z poslednej doby už spomínaná pohrebná kaplnka v slovinskom mestečku Krašnja.

4.4. Ticho a svetlo

V architektúre liturgického priestoru sa ako výrazový prostriedok, spolu s jeho formou, najvýraznejšie uplatňuje svetlo. Svetlo už v predkresťanských dobách, pre svoju moc udržiavať život na zemi, symbolizovalo spirituálne sily udržiavajúce a tvoriace bytie. V kresťanstve bolo od počiatkov symbolom Krista, ktorý je „svetlom sveta“ (Jn 8,12), svetlom, ktoré „svieti v tmách“ (Jn 1,5). I v architektúre bolo symbolom transcencie. Dualita tmy a svetla je významovo príbuzná dualite ticha a slova, ako som sa toho dotkla už pri skúmaní biblických textov. Dynamika kontrastu svetla a tmy má v liturgii silný význam. Zasvietením svetla po zotmení vyjadrujeme, že človek nie je stvorený pre tmú a smrť, ale pre svetlo a život. Najvýznamnejšie sa symbol zapálenia svetla uplatňuje vo vigílii Veľkej noci. Obrad svetla má korene v ranokresťanskom obrade lucernária, ktoré zase nadväzuje na obrad zapálenia sviece po zotmení v židovskej tradícii. Paškál je symbolom Zmŕtvychvstalého, svetla, ktoré premáha temnotu. Zapálenie vlastnej sviečky veriacimi symbolizuje životnú voľbu Krista. Rozsvietenie je teda v liturgii úkonom viery voči životu a vyjadrenie túžby žiť vo svetle.¹⁶⁷ V modernom liturgickom priestore sa často vyskytuje jedna chyba, a to prílišná, splošťujúca presvetlenosť, ktorá vnímanie dynamickej symboliky svetla a tmy v liturgii potláča.

Znovuobjavenie hodnoty svetla v architektúre 20.storočia súviselo s vedeckými objavmi na poli výskumu. Významnými priekopníkmi v architektonickej práci so svetlom boli F.L. Wright, Le Corbusier, Alvar Aalto, Louis Kahn a iní. Svetlo sa dostalo

vonkajším obalom, ktorý tvoria steny väčšieho kvádra. Vid' obrazová príloha.

165 Ako príklad uvediem Centrum sv. Dominika v Mníchove, alebo Farské centrum sv. Mikuláša v Neuried. Vid' obrazová príloha.

166 V Českej republike napr. Kostol sv. Ducha v Moravskej obci Šumná od ateliéru Štěpán z r. 2008. Forma je závanom nostalgie v čase, keď je ťažko uchopiť, čo je adekvátne dobe a zároveň nadčasové. Dedinský kostol (cca 18x9,3m) má zvonnicu, hlavnú loď a apsidu. Atmosféru tvoria jednoduché prvky: masívne biele steny s vápennou omietkou a malými vysoko položenými oknami, hrboľatá tehlová dlažba, pieskovecový blok oltáru, sedesu a svätostánku, drevo lavíc. Stavba s „románskym výrazom“ stlesňuje pokoru, pokoj a vyrovnanosť. Vydareným príkladom je napr. i Kaplnka Mena Panny Márie v Kamenných Žehroviciach z r.2009 od INBLOK architekti; alebo Kaplnka Panny Márie Kráľovny v Kněžiciach z r.1996 od Kuba-Pilař architekti.

167 Porovnaj: DONGHI, Antonio. *Gesta a slova*, s.84-88.

v tvorbe mnohých do pozície prvoradého prostriedku architektonického výrazu v ikonických stavbách ako sú kostol v Ronchamp¹⁶⁸, už spomínaný kláštor La Tourette, Kaplnka kapucínok v Mexico City¹⁶⁹, Kostol sv. farára z Arsu v Hágu,¹⁷⁰ či luteránskych kostoloch Alvara Aalta¹⁷¹. V ich stopách pokračujú už spomínaní: Fín Juhani Pallasmaa, Američan Steven Holl, Švajčiar Peter Zumthor.¹⁷² Docenenie svetla v architektúre podnietili i teoretické a filozofické práce E. Husserla (fenomenológia zdôrazňuje videnie a zmyslové zakúšanie) a jeho nasledovníkov, filozofa Gastona Bachelarda, či Christiana Norberta Schulza¹⁷³. Svetlo je neoddeliteľné od farby, preto sa jej budem venovať, nakoľko je v tom-ktorom priestore použitá ako výrazový prostriedok, súčasne s interpretáciou práce so svetlom.

4.4.1. Svetlo a čas, existenciálny rozmer svetla, čas ako „durée“

Špecifikom modernej doby je spojenie svetla s vedomím časovosti. Staroveké kultové priestory boli často usporiadané tak, že svetlo v určitom momente roku, napr. v čase rovnodennosti, vytvorilo žiadaný efekt, ktorý symbolizoval zostúpenie božstva. Dnes sa výrazne prejavuje dynamické ponímanie svetla. Ustavičné plynulé zmeny svetelnej atmosféry oživujú a rozochvievajú statické objemy a robia priestor akoby zrkadlom najvnútornejšieho života človeka. Táto dynamika teda vnáša do priestoru aspekt času, dnešná doba totiž poníma časopriestor ako jedinú skutočnosť. Vnímanie jeho pomalého plynutia, prítomnosti, okamihu, je podstatné pre hlboké prežívanie liturgie, v ktorej sa prelína náš pozemský čas a bezčasovosť prežívanej pravdy v subjektívnom zážitku času ako „trvania“.¹⁷⁴ S premenlivým charakterom svetla pracoval Le Corbusier v Ronchamp i v La Tourette, kde sa sekvencie svetla a tieňa

168 Mariánsky pútny kostol Notre-Dame du Haut bol realizovaný vo Francúzskom Ronchamp v rokoch 1950-1954. Vid' obrazová príloha.

169 Tzv. Tlaplan Chapel, kostol v kontemplatívnom kláštore v Mexico City, bol navrhnutý nositeľom Pritzkerovej ceny Mexičanom Louisom Barragánom a realizovaný v rokoch 1956-1960. Jeho vlastný dom je súčasťou svetového dedičstva UNESCO. Vid' obrazová príloha.

170 Autorom je Aldo van Eyck. Kostol bol dokončený v roku 1970.

171 Spomeňme aspoň slávny Kostol Troch krížov vo Vuoksenniska vo Fínsku.

172 Zaujímavé sú jeho kaplnky sv. Benedikta v San Benedegt vo Švajčiarsku i poľná kaplnka Brata Mikuláša v Nemeckom Wachendorfe.

173 Christian Norberg-Schulz (1926–2000) bol nórsky historik a teoretik architektúry, významne sa zaoberajúci fenomenológiou miesta. Z tejto oblasti je najznámejšie dielo *Genius loci, Towards a Phenomenology of Architecture*.

174 Tému času ako *trvania* (*durée*) rozvinul vo svojich úvahách filozof Henri Bergson. Jeho úvahy zapadali do širšej dobovej diskusie, ktorá sa týkala krízy vedy a spoločnosti. Bol súčasníkom Husserla. Bergson proti vedeckému chápaniu reality a času ako na časti deliteľného a merateľného sledu príčin a následkov stavia predstavu *durée* ako podstatného atribúta bytia ,akéhosi jeho vnútorného prúdu, ktorý nemožno deliť na časti, merať, a nie je ani prostým sledom príčin a následkov. Čas ako *trvanie* je stále novým tvorením a všetky kvalitatívne zmeny sú organicky tvoria jeden celok, akési „vlnenie bytia“. Pojem *trvania* teda zdôrazňuje kvalitatívnu stránku prežívania času v kontraste s jeho kvantitatívnym, lineárnym chápaním.

Porovnaj: ŠROBÁR, Štefan. *Henri Bergson*. [2012-06-26]

<<http://umlaufnoviny.com/www/filosofie/filosofove/bergson.html>>.

objavujú a miznú na rôznych miestach v stále nových formách. V Romchamp vytvára špecifickú atmosféru syntéza tlmeného svetla a nesymetrickej, skulpturálnej, formy s výraznou haptickou štruktúrou povrchu. Svetlo vchádza do šera kaplnky len cez starostlivo komponované, malé otvory s farebným zasklením a škárou medzi stenami a masívnou, tmavou strechou v tvare baldachýnu. Výrazná asymetria v umiestnení otvorov (komponované malé okná sa nachádzajú na pravej stene pri pohľade na oltár) vnáša do atmosféry priestoru vnútornú dynamiku.

Fascinujúce príklady svetelnej atmosféry kostolov nachádzame v rámci Európy i v severskej, najmä vo fínskej povojnovej sakrálnej architektúre, teda v krajinách so špecifickou svetelnou klímou, kde jasné severské svetlo strieda dlhý čas prítmnia a noci. Severská tvorba je pre nás inšpiratívna svojím pokojom, čistotou a eleganciou, hoci ide prevažne o luteránske kostoly. Premenlivosť svetelnej atmosféry výrazne pôsobí v kostoloch jedného z najvýznamnejších súčasných architektov – Juha Leiviskä (napr. luteránske kostoly kostol Männistö v Kuopio z roku 1992 ,či kostol Myyrmäki vo Vanta z roku 1984) sám autor pripomína k hudbe. Sklo tryská do priestoru skrze otvory v štruktúre obvodových stien, pevné časti stien orientované vždy jedným smerom v určitom prerušujú tok svetla, takže sa takmer javia ako struny nejakého hudobného nástroja. Atmosféra belostného prevýšeného priestoru je mystická, objavovanie a miznutie svetla odkazuje na epifaniu, zmeny atmosféry posilňujú vedomie zakotvenia vlastného bytia v čase, ako o ňom hovorí jeho kolega a krajan Juhani Pallasmaa.¹⁷⁵ Z katolíckych stavieb severskej architektúry podobne výrazných kvalít je treba spomenúť najmä hágsky kostol Sv. farára z Arsu od architekta Aldo van Eycka z r. 1969, či už spomínané opátstvo St. Benedictusberg od Hansa der Laana.

V katolíckej liturgii a jej priestore mala vždy významné miesto aj farba. Ikonickým „farebným“ kostolom 20.storočia je kaplnka kapucínok v Tlapane, časti Mexico city. Autor, mexický architekt Luis Barragán bol súčasníkom Kahna, s ktorým sa poznal, a s ktorého poňatím architektúry súznel. Odmietal tvrdú strohosť funkcionalizmu a porušoval symetriu. Atmosféra kostola kapucínok je hrejivá a snová, silne podporujúca prežívanie krásy a okamihu. Omietka je hrubá, steny kaplnky zafarbené na žltlo, podlaha je drevená. Oltárna stena je sýto oranžová so svätostánkom umiestneným uprostred kompozície z veľkých zlatých tabúl, takže pri pohľade na svätostánok sa zdá, akoby naozaj vyžaroval akési vnútorné svetlo. Svetlo v priestore vďaka farebnosti povrchov získava medové zafarbenie. Drevená podlaha vytvára pocit intimity. Dynamiku vnáša do priestoru rozmiestnenie otvorov, cez ktoré preniká svetlo a jemne variuje snovú atmosféru priestoru.¹⁷⁶

175 Najzaujímavejšie stavby sú zhrnuté v publikácii JETSONEN, Jari. *Sacral space, Modern finnish churches*, Rakenustieto, 2008. Sú to napr.: Kaplnka Zmŕtvychvstania od Erika Bryggmana v Turku z roku 1941; kaplnka univerzity v Otaniemi od Kaija ja Heikki Siren v Espoo z roku 1957; Kostol troch krížov od Alvara Aalta vo Vouksenniska z roku 1957; kaplnka Vatiala od Viljo Revella z roku 1960; kostol sv. Jána od Juha Leiviskä . Kostol Männistö od Juha Leiviskä - vid' obrazová príloha.

176 ZEBALLOS, Carlos. Luis Barragan: *Chapel of the capuchinas*. (7.7.2011) [2012-06-18] <<http://architecturalmoleskine.blogspot.sk/2011/09/luis-barragan-chapel-of-capuchinas.html>> Príkladom výrazne chromatického liturgického priestoru je i jasne modrý interiér kostola v centre sv. Dominika v Mníchove od architekta Andreasa Mecka. Výrazná farebnosť by mohla byť odkazom na Barragánovú prácu. Vid' obrazová príloha.

Zážitok času ako trvania je i hlavnou témou interiéru kaplnky sv. Ignáca v Seattli, ktorá je inšpirovaná už uvedenými stavbami Le Corbusiera.¹⁷⁷ Nad priestorom kostola je umiestnených sedem veľkých svetlovodov, rôzneho naklonenia a priemeru, ktoré Holl nazýva „nádobami svetla“. Priestor skrze ne zalieva svetlo rôzneho smeru, farby a intenzity, podľa toho, ako sa mení poloha slnka na oblohe. Významným okamihom je ožiarenie kríža na oltárnej stene okolo poludnia, pričom svetlo zvyrazňuje plasticitu hrubej omietky steny. Dlhším silným momentom je oranžovo sfarbený lúč pohybujúci sa po hrubo omietaných stenách bočnej Kaplnky Zmierenia. Zvláštnu dimenziu pridávajú zmenám oblohou plávajúce oblaky.¹⁷⁸ Steven Holl v tomto objekte využíva niekoľko kombinácií dvoch komplementárnych farieb a ich interferencií.

4.4.2. Svetlo ako symbol epifanie

Dynamicky a epifanický aspekt svetla sa dopĺňajú. V plynutí času vystupujú do popredia určité špecifické okamihy, (ideálne práve v čase liturgie), ako je tomu v kaplnke Sv. Ignáca, Kostolíku v Donau City¹⁷⁹, ale i v luteránskych kostoloch Juha Leiviskä, keď lúče svetla určitým spôsobom ožiaria oltárnu menzu či kríž pri oltári alebo na oltárnej stene.

Iným príkladom vyjadrenia epifanie môže byť do architektúry koncepčne zahrnutá gradácia svetelnej atmosféry, ktorá vrcholí v priestore presbytéria. V kostole Najsvätejšieho srdca v Mníchove¹⁸⁰ sú pred bočné steny s presklením umiestnené preglejkové lamely, ktorých natočenie sa mení smerom k oltáru tak, že v presbytériu ako centre Božej epifanie je najviac svetla, čo podporuje aj presklenie steny za oltárom. Z nartexu prichádzajúci hľadí v ústrety jemne prežiarenej oltárnej stene na opačnom konci.

Výrazným prvkom je použitie výtvarne stvárnenej presklenej steny v priestore za oltárom, ako to vidíme napríklad v kostole sv. Floriána vo farskom centre v nemeckom Riem. Svetlo vyžarujúca zlatisto kolorovaná stena s ústredným motívom kríža púta pohľad a zvyrazňuje hierarchiu priestoru. V čase mimo liturgie, keď je kostol ponorený do šera, kontrast medzi jasom steny a šerom kostola môže byť až taký výrazný, že sa stáva akoby paralelou k večnému svetlu označujúcemu svätostánok – označuje miesto presbytéria ako ohnisko kostola.

Podobných príkladov iste možno nájsť mnoho, ktoré rôznymi cestami usilujú o podobný cieľ. Svetlo v architektúre liturgického priestoru sa tak stáva znamením neviditeľného Boha, ktorý jedine nám však umožňuje vidieť. Symbolika svetla v liturgii

177 Autorom je Steven Holl, kostol je z roku 1997. Vid' obrazová príloha.

178 „*Passing clouds add a further dimension, described by Holl as a „phenomenal“ puls, whose „oscilating wave of reflected colour...invirogates the silent space.“*

PLUMMER, Henry. *The Architecture of Natural Light*, s.44

Osobné svedectvo podáva Petr Šmídek: „...pokud člověk vejde dovnitř, tak se otevírá naprosto úžasný prostor, kde musí statik úpět a smrtelník nalézt Boha. A to jsem se zatím nezmínil o světle, kterým je Steven Holl proslaven (nebo on proslavil světlo?). Měl jsem možnost navštívat stavbu v každou denní dobu, v každém počasí, v každém ročním podnebí, a vždy světlo navozovalo uvnitř jinou atmosféru.“

ŠMÍDEK, Petr. *Kaple svatého Ignáce*. (14.8.2009) [2012-06-18] <<http://archiweb.cz>>.

179 Vid' obrazová príloha.

180 Autorom je Allmann Sattner Wappner. Kostol bol dokončený v r.2000. Vid' obrazová príloha.

a jej priestore však môže vyznieť len vtedy, ak je priestor schopný uchovať i tieň, šero. Grádia v osvetlení priestoru, prechody od šera k plnému jasú, i prítomnosť tieňa, dáva vyznieť významu svetla. Toto je možné dosiahnuť predovšetkým dôslednou prácou s prirodzeným, skôr tlmeným denným svetlom a jeho zmenami počas dňa.

Záver

Obsah pojmu „ticho“ je mnohotvárný, ťažko opísateľný. Je však niečím podstatným, čo nesmie chýbať v živote jednotlivca a cirkvi, čo by nemalo chýbať v liturgii, a o čom som pevne presvedčená, že je i dôležitou kvalitou dobrej architektúry a architektúry liturgického priestoru obzvlášť.

Mojou snahou bolo pochopiť na jednej strane význam a zmysel ticha v kresťanstve a v katolíckej liturgii západného obradu, na druhej strane pochopiť jeho význam a zmysel pri tvorbe priestoru na základe teoretických reflexií architektov venujúcich sa téme ticha a následne objaviť, kde sa tieto dve perspektívy pretínajú. Cieľom mojej snahy bolo prekonať priepasť medzi myslením teologickým a liturgickým, a myslením architekta, ktorý liturgický priestor tvorí. Prekonanie tejto priepasti pre mňa znamená, konkretizovať, ako je možné hmotnými a nehmotnými prostriedkami v procese tvorby liturgického priestoru vyjadriť niečo podstatné z tajomstva našej viery.

V oboch oblastiach som našla dve významové roviny: *existenciálny (až mystický) a komunikačný aspekt*, či význam ticha.

Architektúra napĺňa jeho *existenciálny význam* rôznymi spôsobmi. Artikuluje vzájomný vzťah sakrálneho a profánneho, resp. určitú „inakosť“ sakrálneho priestoru oproti profánnemu, a to napríklad rôznym stupňom izolácie, odhlučnenia a štruktúrou prechodu medzi exteriérom a interiérom, spôsobom prepojenia liturgického priestoru s jeho okolím. Vstup do chrámu je zároveň symbolickým vstupom do vlastného vnútra. Existenciálne ukotvenie podporuje liturgický priestor dôrazom na podstatné a absenciou formálneho. Poskytnutím komplexného zmyslového zážitku podporuje bezprostredné vnímanie prítomnosti, bez intelektuálneho a „pozorovateľského“ odstupu. Dalo by sa povedať, že tak privádza ku kontemplatívnejmu prežívaniu reality. Dôrazom na zmyslovové prežívanie i intenzifikáciou vnímania času – napr. skrze premeny atmosféry spôsobené prirodzenou premenou svetelných podmienok, podporuje iné než bežné, lineárne prežívanie času – umožňuje prežívanie okamihu v jeho intenzite, teda vnímanie času ako subjektívneho zážitku *trvania*. . Prelomenie bariéry príliš „fyzikálne“, lineárne vnímaného toku času vovádza spoločenstvo do tajomného času liturgie a do tichého spoločenstva Trojice.

Komunikačný význam odkazuje na vzťah ticha ku Slovu, mlčania k tomu, čo má byť vypovedané. Je vyjadrením nevysloviteľnosti transcendentného, ale i priestorom pre prelomenie tejto bariéry Božím sebazjavením vo svojom Slove. Architektúra liturgického priestoru tu má dvojakú úlohu. Sama má byť prázdnom, načúvaním, má byť umiernená svojim výrazivom, mlčanlivá a privádzať k sústredenému načúvaniu. Sama však dokáže vypovedať o nevýslovnom. Nie slovami, ale svojím stvárnením, symbolikou, umožnením celostného zážitku krásy, ktorý ide ponad slová. Telesná a nonverbálna skúsenosť priestoru a liturgických miest pôsobí s verbálnou komunikáciou, so slovom. v úzkej synergii.

Hlavné „nástroje ticha“ v tvorbe liturgického priestoru zhrniem pod pojmy, *forma, materialita, svetlo*. Pod *formou* rozumiem priestorové a tvarové riešenie stavby, jej veľkosť, mierku, proporcie, štruktúru, mieru uzavretosti, kompaktnosti hraníc a pod. Architektonickú formu tvorí hmota, materiály a ich špecifické vizuálne, haptické, zvukové a iné vlastnosti – súhrn ich špecifických kvalít nazývam *materialitou*, ktorá

spolu s formou (a svetlom) určuje zmyslové prežívanie v priestore. Dotyk a sluch zohrávajú vo vnímaní sakrálneho priestoru podstatnú úlohu a je nutné na ne dbať rovnako ako na zrakové vnímanie. Akustické kvality priestoru zároveň ovplyvňujú, ako priestor „znie“, i keď je ponorený do ticha, a ako sa v ňom rozlieha slovo. Vo zvukovej dynamike stredovekých chrámov cítime intenzitu vzťahu slova a ticha a ich komplementaritu.

Svetlo je tým hlavným, čo dáva forme *ducha*. Forma určuje kvalitu svetla, svetlo zase určuje kvalitu a spôsob vnímania formy. V sakrálnej architektúre je modulácia svetelnej atmosféry hlavným nositeľom pocitu „sagrálna“. Je symbolom Krista – svetla sveta, symbolom epifanie, ktorá jediná nám umožňuje pravdivo vidieť. Svetlo a dynamika protikladov svetla a tmy má v liturgii svoje dôležité miesto. Osvetlenie liturgického priestoru nemôže byť bez vzťahu k jeho významu v liturgii. Na to, aby sa mohlo uplatniť v plnej svojej výrazovej sile, nesmie chýbať ani jeho protiklad: šero a tieň.

Zdá sa, že týmito prostriedkami tvorené a vyjadrované ticho v architektúre liturgického priestoru môže mať rôzne zafarbenia, podobne ako som to nachádzala v textoch kresťanských autorov i v Písme. Určitá drsnosť až surová prostota benediktínskeho liturgického priestoru, chlad kameňa či dokonca neľúbivý vzhľad železobetónu, odkazuje skôr k momentu zmyslovej askézy, ticha ako „oprotienia sa“. Svetlo je stále symbolom Boha, ale zároveň odhaľuje aktuálnu prázdnotu a nutnosť kenózy.

Hrejivá mystika priestorov le Corbusierovej Kaplnky v Ronchamp, kostolov Lousa Barragána či Stevena Holla naproti tomu neodkazuje k prázdnu, ale k plnosti. Je ohlásením Božej prítomnosti, hoci ju môže vyjadriť len symbolicky cez prostriedky nášho sveta. Oproti monochromatickej atmosfére „asketických chrámov“ stavia farbu a farebnosť. Nástrojom môže byť i zjednocujúce až dematerializujúce pôsobenie tónovaného a difúzneho svetla, ako to vidíme u Barragána. Tento spôsob je často spojený s určitou mäkkosťou až organickosťou v tvarosloví, s narušením prísnej symetrie.

Významové spojenie medzi tichom, ako ho chápe kresťanská viera, ako ho cirkev prežíva v liturgii a tichom liturgického priestoru, a ktoré sa snažia jeho tvorcovia, je reálne a podstatné. V najhlbšej rovine odkazujú k tej istej pravde o človeku a bytí. Je správne a nutné, pri koncipovaní každého trvalého priestoru pre liturgiu, poctivo hľadať toto súznenie, ktoré v konečnom dôsledku pomôže Božiemu ľudu prežívať autentickéjšie tajomstvá našej viery.

Zoznam použitých skratiek:

Biblické knihy sú citované podľa autorizovaného prekladu RKC.

SC	Sacrosanctum concilium
KKC	Katechizmus katolíckej cirkvi
RM	Rímsky misál
VSRM	Všeobecné smernice Rímskeho misálu

Zoznam literatúry:

Pramene:

- Apothegmata I.; výroky a příběhy pouštních otců.* 1. vydanie. Praha: Benediktinské arcidiecéze svatého Vojtěcha a Markéty, 2000
- Apothegmata II.; výroky a příběhy pouštních otců.* 1.vydanie. Praha: Benediktinské arcidiecéze svatého Vojtěcha a Markéty, 2005
- Spisy apoštolských otců,* Praha: Komenského evangelická bohoslovecká fakulta, edice Kalich, 2004
- Dokumenty druhého vatikánskeho koncilu.*2.vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002
- Dokumenty liturgické obnovy.* 1.vydanie. Olomouc: Matice cyrilometodějská, 1994.
- Liturgia hodín na posvätenie času.* Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2009
- Katechizmus katolíckej cirkvi.* Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2007
- Sväté Písmo Starého i Nového zákona.* Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 1996
- Rímsky misál.* 2.typické vydanie. Rím: Typis polyglotis vaticanis, 1981
- COUTURIER, Marie-Alain, OP. *L'art sacre – vybrané texty. Salve,* 2004, roč.14, č.4, s.77-84
- HOLL, Steven. *Paralaxa.* 1.vydanie. Brno: ERA, 2003
- KAHN, Louis Isador / LOBELL, John. *Between Silence and Light. Spirit in the Architecture of Louis I. Kahn.* 1.vydanie. Boston / London: Shambhala Publications, 2008
- PALLASMAA, Juhani. *The Eyes of the Skin. Architecture and the Senses.*2.vydanie. Chichester: John Wiley & Sons Ltd., 2005
- PALLASMAA, Juhani / HOLL; Steven / PEREZ-GOMEZ, Alberto. *Questions of Perception: Phenomenology of architecture.* 2. vydanie, Tokio:A+U Publishing Co., Ltd.,2006
- PALLASMAA, Juhani. *The Thinking hand. Existential and Embodied Wisdom in Architecture.* 1.vydanie. Chichester: John Wiley & Sons, 2009
- PALLASMAA, Juhani. *The Limits of Architecture. Towards an Architecture of Silence.* Helsinki: Arkkitehti,1999, č.6
- PALLASMAA, Juhani. Six Themes for the Next Millenium. *Architectural Review,*1994, č. 196, s.7879
- ZUMTHOR, Peter. *Promýšlet architekturu.*1.vydanie. Zlín: Archa, 2009
- ZUMTHOR, Peter. *Atmospheres.* 1.vydanie. Basel / Boston / Berlin: Bürkhauser, 2006

Sekundárna literatúra:

- ADOLF, Adam. *Liturgika. křesťanská bohoslužba a její vývoj.* 1.vydanie. Praha: Vyšehrad, 2001
- ANCILLI, Ermanno. *Dizionario enciclopedico di spiritualità.* 3 zv. 3.vydanie. Roma: Città Nuova, 1995
- Biblická konkordance.* 2.vydanie. Praha:Křesťanský spolek mladíků v Čechách.,1933
- BIČ, Miloš / SOUČEK, J.B. *Biblická konkordance.*3.zv. 1.vydanie. Praha: Kalich, 1967

- ČERNÝ, Michal: Mlčení přede mší jako výraz eucharistické úcty. *Teologické texty*, 2010, roč.21, č.1, s.23-42
- DE CLERCK, Paoul. *Moudrost liturgie a jak jí porozumět*. 1.vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2002
- DONGHI, Antonio. *Gesta a slova. Úvod do symbolické mluvy liturgie*.1.vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství,1995
- FINKA, Maroš. a kol. *Architektonická kompozícia*. 1.vydanie. Bratislava: Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity, 1994.
- GRÜN, Anselm. *Svatý Benedikt z Nursie*. 1.vydanie. Praha: Vyšehrad, 2004
- GRÜN, Anselm. *O mlčení*.4.vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2005
- GUARDINI, Romano. *O duchu liturgie*. 1.vydanie. Praha: Česká křesťanská akademie, 1993
- HANUS, Ladislav. *Kostol ako symbol*.1.vydanie. Bratislava: Lúč, 1995
- JABLONICKÝ, Viliam. Estetická skúsenosť Ladislava Hanusa. *Viera a život*, 2009, č.5
- KARFÍKOVÁ, Lenka. *Řehoř z Nyssy. Boží a lidská nekonečnost*. 1.vydanie. Praha: Oikomenh,1999
- KUNETKA, František. *Úvod do liturgie svátostí*. 1.vydanie. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2001
- KUNETKA, František: Teológia liturgického priestoru. *Liturgia*, 2009, roč.19, č.3, s.202-212
- LEIKAM., Rubén M. La liturgia delle ore nel rito romano. In CHUPUNGCO, Angskar J. OSB. *Scientia liturgica. Manuale di liturgia V. Tempo e spazio*, Casale Monferrato,1998
- NOVOTNÝ, Adolf. *Biblický slovník. R-Ž*.3.vydanie. Praha: Kalich, 1992
- MORTLEY, Raoul. *From word to silence.1. The rise and fall of logos*. Bonn: Hanstein, 1986
- MORTLEY, Raoul. *From word to silence.2. The Way of Negation, Christian and Greek*. Bonn: Hanstein, 1986
- PLUMMER, Henry. *The Architecture of Natural Light*. 1.vydanie. London: Thames & Hudson, 2009
- POSPÍŠIL, Ctirad Václav. *Jako v nebi, tak i na zemi. Náčrt trinitární teologie*. 1.vydanie. Praha / Kostelní Vydří: Krystal OP / Karmelitánské nakladatelství, 2007
- POSPÍŠIL, Ctirad Václav. Chrám jako symbol přebývání Boha v člověku a mezi lidmi. *Salve*, 2004, roč.14, č. 4, s. 37-44
- RATZINGER, Joseph. *Duch liturgie*.1.vydanie. Brno: Barrister & Principal, 2003
- RICHTER, Klemens. *Liturgie a život: smysl liturgie, mše, církevní svátky, svátostná znamení*. 2 vydanie. Praha: Vyšehrad, 2003
- SAKENFELD, Katharine Doob. *The New Interpreter's Dictionary of the Bible*. 5.zv. Nashville: Abingdon Press, 2006
- SCHMIDT, Norbert. Duch vane, kam chce.Portrét Marie-Alain Couturiera OP. *Salve*, 2004, roč.14, č. 4, s.55-76
- SCHMIDT, Norbert. Prostor kostela utváří víru někdy hlouběji než hlásání slova. Rozhovor s Klementem Richterem. *Salve*, 2004, roč.14, č.4, s. 13-28
- ŠPIDLÍK, Tomáš: *My v trojici*. 1.vydanie. Velehrad: Refugium Velehrad-Roma, 2000
- ŠPIDLÍK, Tomáš. Spiritualita křesťanského východu: mnišství.1.vydanie. Olomouc,2004
- TICHÁ, Jana. *Architektura– tělo nebo obraz*.1.vydanie. Praha: Zlatý řez, 2009
- VAŇKOVÁ, Irena. *Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře*. 1.vydanie. Praha: Nakladatelství institutu sociálních vztahů, 1996

- VENTURA, Václav. *Spiritualita křesťanského mnišství*. 1.zv. Praha: Benediktínské arcidiecéze svatého Vojtěcha a svaté Barbory v Břevnově, 2006
- VESELÝ, Dalibor. *Architektura v době rozdělené reprezentace. Problém tvořivosti ve stínu produkce*. 1.vydanie. Praha: Academia., 2008

Elektronické zdroje:

- KOPEČEK, Pavel. *Slavení křesťanského tajemství. Stručný úvod do liturgiky*. Brno, 2004. [2012-05-02] <<http://umlaufnoviny.com/www/nabozenstvi/kulty/Liturgika.pdf>>
- KRATOCHVÍL, Jan: *Mariánská kaple Notre-Dame du Haut*. (20.7.2007) [2012-06-20] <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=city&action=show&id=30>>
- KRATOCHVÍL, Jan: *Římskokatolický kostel svatého Ducha*. (7.4.2008) [2012-06-18]. <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=208&action=show&id=1647>>
- ROSA Martin. *Pallasmaa: The Thinking Hand*. (11.10.2010) [2011-12-11] <<http://www.archiweb.cz>>
- SARKA, Róbert: Liturgie a ticho. *Teologické texty*, 2005, roč.16, č.1. [2012-05-03] <<http://www.teologicketexty.cz/casopis/2005-1/Liturgia-a-ticho.html>>
- SV. AUGUSTÍN. *Vyznania*. [2012-05-03] <<http://web.natur.cuni.cz/~repko/augustin.htm>>
- ŠKRABÁK, Radim: *Jan Zlatoústý (Chrysostom)*. (16.7.207) [2012 06 19] <<http://revue.theofil.cz/krestanske-osobnosti-detail.php?clanek=136>>.
- ŠMÍDEK, Petr. *Farní centrum Riem*. (1.5.2007) [2012-06-20] <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=20&action=show&id=2939>>
- ŠMÍDEK, Petr. *Farní kostel St. Fronleichnam*. (4.9.2010) [2012-06-20] <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=20&action=show&id=2245>>
- ŠMÍDEK, Petr. *Kaple pro poslední rozloučení*. (19.6.2009) [2012-06-10] <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=20&action=show&id=2093>>
- ŠMÍDEK, Petr. *Kaple sv. Ignáce*. (14.8.2009) [2012-06-10] <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=20&action=show&id=381>>
- ŠMÍDEK, Petr. *Katolický kostel "Kristus – naděje světa"*. (30.1.2005) [2012-06-10] <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?&action=show&id=230>>
- ŠMÍDEK, Petr. *Kláštevní kostel trapistů v Novém Dvoře*. (8.4.2005) [2012-06-20] <<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=20&action=show&id=417>>

- ŠMÍDEK, Petr. *Klášter La Tourette*. (24.8.2007) [2012-06-20]
<<http://www.archiweb.cz/buildings.php?action=show&id=436&type=20> >
- ŠMÍDEK, Petr. *Kostel svatého Pavla*. (15.12.2010) [2012-06-20]
<<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=20&action=show&id=2819> >
- ŠROBÁR, Štefan. *Henri Bergson*. [2012-06-26]
<<http://umlaufnoviny.com/www/filosofie/filosofove/bergson.html>>
- ŠTĚPÁN, Jan Marek. *Kostel svatého Ducha na Šumné*. (23.11.2010) [2012-06-18]
<<http://www.archiweb.cz/buildings.php?type=20&action=show&id=2793> >
- ZEBALLOS, Carlos. Luis Barragan: *Chapel of the capuchinas*. (7.7.2011) [2012-06-18]
<<http://architecturalmoleskine.blogspot.sk/2011/09/luis-barragan-chapel-of-capuchinas.html>>
- Basilica of Saint Pius X*. [2012-06-18]
<http://www.lourdes-france.org/index.php?goto_centre=ru&contexte=en&id=439 >
- 1996 Church of Marco de Canavezes*. [2012-05-25]
<<http://alvarosizavieira.com/1996-church-of-marco-de-canavezes>>
- Dominikuszentrum, München*. [2012-05-25]
<<http://www.meck-architekten.de>>
- Eliáš, prorok ako oheň* (1 Kr 19,118). (12.8.2011) [2012-06-20]
<<http://abu-bratislava.sk/portal/node/379>>
- Pfarrzentrum St. Nikolaus, Neuried*. [2012-05-25]
<<http://www.meck-architekten.de>>
- Pompeius* (2.5.2012) [2012-06-26]
<<http://cs.wikipedia.org/wiki/Pompeius>>
- Sancti Benedicti Regula*. čl. 62. (19.06.2012) [2007 07 16]
<<http://www.intratext.com/X/LAT0011.HTM> >.
- San Paolo parish complex*. [2012-06-18]
<www.fuksas.it>
- Všeobecné smernice o Liturgii hodín, čl.202. [2012-04-01]
<http://www.breviar.sk/docs/smernice_lh.htm>

Obrazová príloha:

1. Farské centrum v Riem, Nemecko. Autor: Florian Nagler. Zvonku pôsobí uzavretým dojmom.
<http://www.worldarchitects.com/en/projects/15923_ouml_kumenisches_kirchenzentrum/all/indexAZ >
2. Kostol Krista, nádeje sveta, Viedeň, Rakúsko. Autor: Heinz Tesar. Výšková administratívna budova ukazuje mierku zástavby okolia.
<http://www.markushechenberger.net/petra-und-markus.info/kirche_ueber.html >
3. Pohrebná kaplnka, Krašnja, Slovinsko. Autor: OFIS Arhitekti. Stavba zasadená do zeme vo svojom tvarosloví vychádza z vrstevníc terénu.
<<http://www.architecturenewsplus.com/project-images/1669> >
4. Kostol v kláštore Le Thoronet, Francúzsko. Le Corbusier ho navštívil ako zdroj inšpirácie pre návrh La Tourette.
<http://www.mapology.org/en/Le_Thoronet_and_Troyes >
5. Kostol v kláštore La Tourette, Eveux-sur-l'Arbresle, Francúzsko. Autor: Le Corbusier.
<<http://openbuildings.com/buildings/notre-dame-du-haut-profile-2610/media#>>
6. Kostol v opátstve St. Benedictusberg, Vals, Holandsko. Autor: Hans van Der Laan.
<<http://cosmopolitanscum.com/2009/11/25/man-and-van-der-laan/>>
7. Krypta kostola v opátstve St. Benedictusberg.
<<http://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=2044> >
8. Kostol St. Fronleichnam, Aachen, Nemecko. Autor: Rudolf Schwarz.
<<http://pazdera.blogspot.cz/2011/10/farni-kostel-stfronleichnam-aachen.html> >
9. St. Fronleichnam, pohľad zvonku.
<http://commons.wikimedia.org/wiki/File:St_fronleichnam_06.JPG >
10. Kostol kláštora Nový dvúr, Česká republika. Autor: John Pawson.
<<http://thebesttimeoftheday.blogspot.sk/2011/04/novy-dvur-monastery.html> >
11. Kostol vo farskom centre sv. Mikuláša, Neuried, Nemecko. Autor: Andreas Meck.
<<http://www.lichtdesign-preis.de/das-event/preistraeger-2011/projekt/gemeindezentrum-kirche-st-nikolaus.html> >
12. Kostol sv. Pavla, Foligno, Taliansko. Autor: Massimiliano a Doriana Fuksas.
<<http://www.surfacemag.com/blog/architecture/5927-fuksas-designs-new-work-includes-a-chair-book-jewelry-and-app/> >

13. Príklad práce so svetlom v luteránskej architektúre. Kostol Männistö, Kuopio, Fínsko.
Autor: Juha Leiviskä.
<http://ruutu.kuvio.helsinki.fi/kuvio/reply01b_rela.php?id_kohde=221>
14. Kostol Männistö, pohľad do interiéru so svetlíkom na priestorom oltára.
<<http://www.markkupaakkonen.fi/inenglish/12c-mannisto-organ.htm> >
15. Pútny kostol Notre-Dame du Haut, Ronchamp, Francúzsko. Autor: Le Corbusier.
<<http://openbuildings.com/buildings/notre-dame-du-haut-profile-2610>>
16. Kostol sv. Ignáca, Seattle, USA. Autor: Steven Holl. Kostol je inšpirovaný kláštrom La Tourette a kaplnkou v Ronchamp.
<<http://www.stevenholl.com/project-detail.php?id=40> >
17. Kostol sv. Ignáca. Autorova skica konceptu svetlovodov. Tamtiež.
18. Kostol sv. Ignáca. Detail jedného zo svetlovodov. Tamtiež.
19. Kaplnka kláštora kapucínok, Tlalpan, Mexico City, Mexiko. Autor: Luis Barragán. Výrazne chromatický priestor.
<<http://www.floornature.com/projects-commerce/project-luis-barragan-tlalpan-chapel-mexico-city-4427/> >
20. Kaplnka v kláštore kapucínok. Detail bočného presklenia osvetľujúceho kríž. Tamtiež.
21. Kostol v centre sv. Dominika, Mníchov, Nemecko. Autor: Andreas Meck.
<<http://www.bauwelt.de/cms/bauwerk.html?id=1187955> >
22. Kostol v centre sv. Dominika. Pohľad nahor.
<<http://www.bauwelt.de/cms/bauwerk.html?id=1187955> >
23. Kostol Krista, nádeje sveta, Viedeň, Rakúsko. Autor: Heinz Tesar. So svetlíka v rohu zostupuje lúč svetla ako symbol epifanie.
<<http://www.fotopedia.com/items/flickr-351057673>>
24. Kostol Najsvätejšieho srdca Ježišovho, Mníchov. Autor: Allmann Sattner Wappner.
Svetelná atmosféra graduje smerom k presbytériu.
<<http://thesip.org/2011/12/photographer-florian-holzherr/> >
25. Kostol sv. Floriána vo farskom centre v Riem, Nemecko. Autor: Florian Nagler. Stena za oltárom jemne vyžaruje svetlo a púta pozornosť smerom k miestu presbytéria.
<http://sustainable2010.blogspot.cz/2010/07/blog-post_7742.html >